

„Palve hädalipp“. Palveraamatud Eesti ja Liivimaal ning David Kellneri palveraamat

Tiina-Erika Friedenthal

Tartu Ülikool, kultuuriteaduste instituut, Ülikooli 16, 51003 Tartu;
tiina-erika.friedenthal@ut.ee

Meelis Friedenthal

Tartu Ülikool, filosoofia ja semiootika instituut; Jakobi 2, 51005
Tartu; Tartu Ülikooli raamatukogu, Wilhelm Struve 1, 50091 Tartu;
meelis.friedenthal@ut.ee

Kokkuvõte. Helilooja ja muusikateoreetiku David Kellneri 1710. aastal ilmunud palveraamat paigutub Eesti- ja Liivimaa usulises ja kultuurilises ajaloos suurte muutuste aega. Artikkel asetab Kellneri palveraamatu laiemasse konteksti, võrreldes seda 16.–18. sajandil ilmunud palveraamatutega ning kirjeldades protestantliku palvetraditsiooni arengut. Kellneri teos peegeldab tema isiklike raskusi Põhjasõja ajal ning pietismi ja varavalgustuse vaimseid suundumusi. See ühendab traditsioonilise luterliku teoloogia ja isikliku kogemuse, tähistades olulist muutust pühendumuskirjanduses ning illustreerides 18. sajandi alguse muutunud vaimsust.

Märksõnad: palveraamatud, pühendumuskirjandus, David Kellner, Eesti- ja Liivimaa kirikulugu, pietism, varavalgustus, vaimulik luule, usuline kirjandus

Põhjasõja ajal, 1710. aastal, laskis David Kellner, sel ajal Tema Kuningliku Majesteedi kortermeister, trükkida Stockholmis riimitud palveraamatu pealkirjaga „Palve hädalipp, mis on tõstetud üles Kõigekõrgema abi

kutseks suure hädatormi keskel“.¹ Kahtlemata olid ajad Rootsi riigis keerulised, Vene vägedele oli kaotatud Liivimaa ja ka David Kellner oli omadega keerulises seisus.

Tänapäeval eelkõige lautopalade looja ja muusikateoreetikuna tuntud David Kellner (1670–1748) oli sündinud Saksamaal Leipzigi lähedal õpetaja ja kantori neljast pojast noorimana.² Kõik vennad leidsid endale tegevust Rootsi suurriigis – ühest vanemast vennast sai Turu linnas organist, teisest Tartu linnas notar ja lõpuks bürgermeister, ka kolmas tõusis Tartus suurgildi eestseisja ja raehärra staatusesse. Noorim vend jõudis ringiga Turu kaudu 1694. aastal Tartusse, kus õppis ülikoolis, töötas maakohtus, sai linnakodanikuks ja abiellus kohaliku lesega, ent ihaldatud organistikoht jäi saamata. David Kellner osales aktiivselt Tartu kultuurielus, avaldas 1697. aastal kaks leinaluuletust (ühe Liivimaa aadlidaami, teise Rootsi kuninga Karl XI surma puhul) ja 1699. aastal 7-poognalise luulekogu „Poetilised luuletused“ („Allerhand poetische Gedichte“), millest pole kahjuks ühtegi eksemplari säilinud.³ Põhjasõja puhkemise järel tegutses Kellner kogu 18. sajandi esikümnendi Tallinnas Rootsi armee kortermeistrina, mis oli küllalt väärikas sõjaväeline amet – kortermeister sai enda käsutusse kaks teenijat, ühe ratsahobuse, kaks koormahobust ja päevaraha 16 pooleöörise hõbedas.⁴ On teada, et Kellner mängis sel perioodil mingil määral ka Tallinna kirikutes orelit.⁵

Kellneri käsi ei käinud sõjas aga hästi: ta kaotas taganemise käigus oma varustuse ja kõik tema asjad varastati. Stockholmi jõudis ta 1709. aastal lõpuks varatuna Viiburi lähistelt, kus oli osalenud mitmes ebaõnnestunud lõppenud sõjalises kokkupõrkes. Lisaks kõigele muule oli teda süüdistatud tubakaratsiooniga sahkerdamises ning ta oli pidanud pikki ja tüütuid kohtuvaidlusi, mille käigus on teda iseloomustatud kui rahutut isikut (*ein unruhiger Mensch*).⁶

Sellises olukorras ei näinud ta lõpuks muud võimalust kui tõsta üles hädalipp ja paluda Kõigekõrgemalt abi ja lohutust. Tema reaktsioon ümbritsevatele hädadele – avaldada palveraamat – ei ole 17. sajandi lõpu ja 18. sajandi algusele ebatüüpiline. Raamatukogukataloogide järgi on

1 D. Kellner. Die Noth-Flagge des Gebeths, umb Hülffe des aller-höchsten im Sturm-Wetter vielen Trübsahls ausgestecket von David Kellnern. ... Stockholm, gedruckt bey Johann Henrich Werner, ih. königl. May:t und der upsalischen Acad. Buchdurcker [!]. Stockholm, 1710.

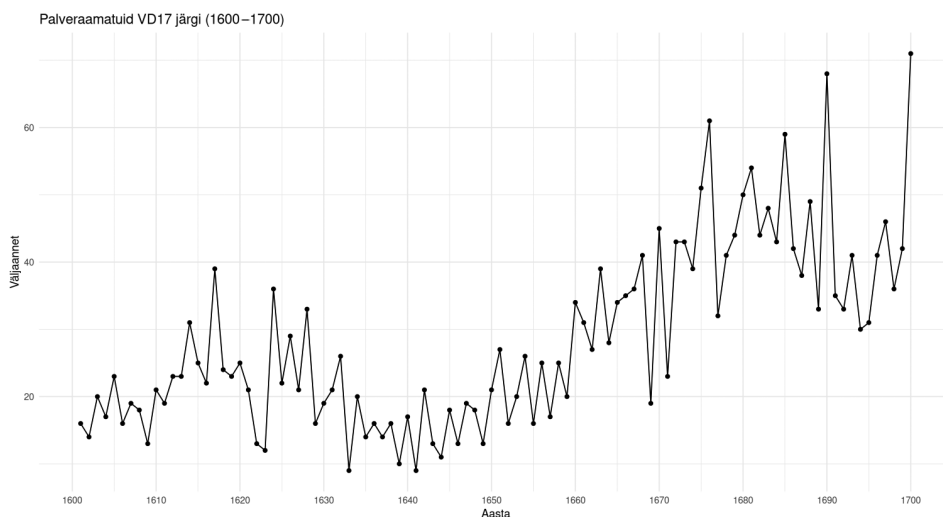
2 Tema eluloo kohta vt: K. Sparr. David Kellner: A Biographical Survey. Stockholm, 1997. <https://tabulatura.com/davidkellner.pdf> (16.06.2024).

3 Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710: Ajalugu ja trükiste bibliograafia = Druckerei der Universität Dorpat 1632–1710: Geschichte und Bibliographie der Druckschriften. Toim. E.-L. Jaanson. Tartu Ülikooli Raamatukogu, Tartu, 2000, nr 1186.

4 K. Sparr. David Kellner – A Biographical Survey, 16.

5 Samas, 15.

6 Samas, 17.

Joonis 1. Andmebaasis VD17 (Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts, <http://www.vd17.de/>) märksõnaga „Gebetbuch“ („Palveraamat“) kajastuvad trükiised. 16.09.2024 seisuga oli selles andmebaasis 2905 niimoodi märksõnastatud väljaannet (sh uustrukid)

tegemist just siis palveraamatute ning pühendumusliku (*andächtig*) ja hingehitusliku (*erbaulich*) kirjanduse kõrgajaga (vt joonis 1).⁷ Nii näiteks sisaldab Leipzigi 1740. aasta raamatumessi kevadkataloog koguni 39% ulatuses palveraamatuid ja usulist kirjandust ning nende raamatute tiraažid olid tänapäevases mõistes märkimisväärselt suured.⁸

Selleks ajaks oli palveraamatute traditsioon saanud protestantlikus regioonis kaks sajandit areneda, palveraamatud olid mõeldud nii kirikus valjusti kaasalugemiseks kui vaikselt omaette lugemiseks, sisaldas juhtnööre, nõuandeid, lohutust ja usukinnitust. Hoolimata palveraamatute suurest hulgast ja suurest populaarsusest sel perioodil ei ole need raamatud mitmel põhjusel seni kuigivõrd akadeemilist tähelepanu pälvinud.⁹ Isegi kui reformatsioonisajandi palveraamatute kohta leidub veel uurimusi, siis David Kellneri aja – 17. sajandi lõpu ja 18. sajandi alguse kohta ei ole vastavaid uurimusi peaaegu üldse. 20. sajandi alguse juhtiv Lutheri-uurija Paul Althaus on aga välja toonud, et palve on „religioosuse hing ja süda“ ning just palve ja selle väljenduse uurimine võimaldab

7 Siinses artiklis on välditud „harduskirjanduse“ terminit põhjusel, et see kitsendab olulisel määral žanri ega anna edasi selle ulatust. Vt ka A. Võsa, M. Laas. Eesti 19. sajandi poliitmistika: Jacob Böhme kujuteldavad jäljed rahvuslikul ärkamisajal I. – Akadeemia, 2022, 3, 511.

8 N. Hope. German and Scandinavian Protestantism: 1700–1918. Repr. (Oxford History of the Christian Church.) Oxford University Press, Oxford, 2008, 33–34.

9 C. Kao. Reformation of Prayerbooks: The Humanist Transformation of Early Modern Piety in Germany and England. (Refo500 Academic Studies (R5AS), 41.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2018, 11.

vastava ajaperioodi religioosset tundeelu ja laiemalt mõttelugu kõige sügavamalt tundma õppida.¹⁰

David Kellneri isiku ja muusikalise loomingu vastu on Eestis hilja-aegu huvi tundma hakatud – muusikaakadeemias on käimas vastav uurimisprojekt¹¹ ning ka Theatrum plaanib osa tema eluloost ja muusikast lavale tuua.¹² Siinse artikli üheks eesmärgiks on neile pingutustele kaasa aidata, tutvustades Kellneri palveraamatut varauusaegse Eesti- ja Liivimaa palvekirjanduse üldises kontekstis. Millega on tegemist ja millega seda võrrelda? Kui haruldane või ebatavaline on selline ühe autori kirjutatud palveraamat? Värsivormis palveraamat? Kas 1710. aastal ilmunud teoses kajastub mingil kombel ka varane valgustusae? Artikli teine eesmärk on anda ülevaade Eesti- ja Liivimaal 16.–18. sajandil koostatud palveraamatutest. Materjali suurt hulka arvestades ei pretendeeri see artikkel aga täielikule ülevaatlikkusele, vaid on pigem *ein Versuch*, nagu sakslased ütlevad. Uurimisväli on lai ning võimaldab materjali edaspidi mitme erineva nurga alt käsitleda.

PROTESTANTLIKU PALVETRADITSIOONI KUJUNEMINE

Martin Luther suhtus palveraamatutesse kui eraldi žanri halvasti, pidades täiesti piisavaks palvetekstide varamuks Piiblit, katekismust ja laulu- raamatut.¹³ Katoliiklikud palveraamatud seevastu kuulusid Lutheri silmis nende kahjulike asjade hulka, millega kristlasi on petetud ja neisse ebausku külvatud – nii kirjutas ta eessõnas oma 1522. aastal ilmunud palveraamatukese (*Betbüchlein*) esimeses väljaandes, kus olid meieisapalve, käsuõpetuse ja usutunnistuse parafrasid, psalmid ja teised piiblitekstid, sest Luther julgustas palvetama piiblisõnast tõukudes ja lihtsate sõnadega.¹⁴ Samamoodi toob ta oma „Väikeses katekismuses“ (1529) meieisapalve kõrval ära igapäevaste palvetena veel hommiku-,

10 P. Althaus. *Forschungen Zur Evangelischen Gebetsliteratur*. Reprograf. Nachdr. der Ausg. Gütersloh, 1927. Olms, Hildesheim, 1966, 6.

11 Cembal d'amouri taassünd. David Kellneri kogumiku „XVI auserlesene Lauten-Stücke“ (1747) muusika seadmine *cembal d'amour*'ile ja *basso continuo*'le lähtuvalt Kellneri teosest „Treulicher Unterricht im General-Bass“ (1732). LUP7-11/6244, Eesti Muusikaakadeemia, vastutav täitja Toomas Siitan.

12 Näidendi teksti autor Meelis Friedenthal, lavastaja Lembit Peterson, esietendus 6. novembril 2024 Tartu Ülikooli muuseumi valges saalis.

13 E. Wipfler. *Gebetbuch, evangelisch*. – RDK Labor (2017). <https://www.rdklabor.de/w/?oldid=98190> (16.06.2024).

14 M. Luther. *Eyn Bett Buchleyn. Der tzehen gepot. Des Glaubens. Des Uater vnßers. Des Aue Marien. Ettliche verdeutschte Psalmen. Die Epistel sanct Pauls tzu Tito, eyn Christlich lebé tzu unterrichten*. D. Mar. Lutheri. Widemar, Nikolaus, Grimma, 1522.

õhtu- ja söögipalveid. Valmispalveid koostas Luther ise üksnes jumalateenistusel koguduselaulu kõrval ühiselt laulmiseks (*collecta*, *Kollektengebet*). Hoolimata asjaolust, et järgmistel sajanditel Lutheri arusaamadest paljuski eemalduti, anti tema palvetekste kogu aeg uuesti välja.

Jumalateenistuslikust palvest sai eeskuju ja näidis ka koduseks palveks – laulule järgnes palve, lühikesed kollektastilis palved lisati ka pühakirjalugemisele, selle tarbeks koostati terveid kollektatsükleid. Nii pandi varakult alus protestantliku palvekirjanduse hilisemale arengule: palve lähedus pühakirja tõlgendamisele ja jutlusele, erapalve sidumine kirikuaasta ja lauluraamatuga, katehheetilise aspekti ja pastoraalsete vajaduste mitmekesisuse arvestamine, lihtsa ja isikliku palvekeele hindamine.¹⁵ Vana Testamendi psalmid olid samaaegselt tuntud (kuninga ja prohveti) Taaveti palvete ja lauludena, olles eeskujuks ja allikmaterjaliks nii protestantlikule koguduselaulule kui ka palvele ning muutes lauluraamatu alati ühtlasi ka palveraamatuks.

Reformatsiooniperioodi teine oluline luterlik teoloog Philipp Melanchthon, kes süstematiseeris luterliku hariduse ja kelle teosed olid olemas kõikides luterlikes kõrgemates koolides, käsitleb palvetamist traktaadis „Jumala poole pöördumisest ehk palvetamisest“ („De invocatione dei seu de precatione“, 1543), mille ta avaldas oma monumentaalse „Loci theologiae“ osana.¹⁶ Traktaadis tegeleb Melanchthon palvega üldiselt ja eelkõige meieisapalve seletamisega, viidates sealjuures ka Platonile, Taulerile jt antiigi ja keskaja autoriteetidele. Selle 1543. aasta teksti alguses kirjutab Melanchthon kahetsusega, et kuigi „kõiksugu vooruste kohta on kirjutatud käsitlusi palju ja küllalt hästi, siis Jumala palumise kohta on kirjutatud mitte ainult vähe, vaid ka segiläbi palvetega surnute eest“, see tähendab katoliiklikul moel.¹⁷ Ta rõhutab, et ometigi on palve just kirikule kõige tähtsam, see on kõigevägevam müür, nagu ütleb Saalomon. Melanchthon eristab palvetamise juures palumise (*petitio seu oratio*) aspekti – see on siis, kui me midagi Jumalalt palume – ja palvetamise (*invocatio*) aspekti, mis tähendab tänamist ja tunnustamist selle eest, et Jumal on meid aidanud, ning tema helduse ja kõrguse kiitmist nii Jumala kartuseks kui usu kindluseks. Järgmisena eristab Melanchthon kristliku

15 G. Achten. Gebetbücher II. – Theologische Realenzyklopädie. Bd. 12. Gabler – Gesellschaft, Gesellschaft und Christentum V. De Gruyter, Berlin, 1993, 106 jj.

16 P. Melanchthon. Loci praecipvi theologici. Nvnc denvo cvra et diligentia summa recogniti, multis [que] in locis copiose illustrati, Cum appendice disputationis de Coniugio. Per Philippvm Melanchthonem. His additae svnt recens definitiones multarum appellationum, quarum in Ecclesia usus est, traditae ab eodem autore Torgae et VVitebergae. Bapst, Valentin d. Ä., Leipzig, 1556.

17 Samas, 624.

(protestantliku) palve juutide, muhameedlaste ja teiste rahvaste palvest, kritiseerides sealjuures mitmel moel katoliiklikku traditsiooni.

Hoolimata teoloogilisest kriitikast „papistliku“ palve aadressil, hakkas protestantlik palvekultuur 16. sajandi teisel poolel siiski üha julgemalt ainest ammutama varasemast ja kaasaegsest katoliiklikust pärandist. Sellega paralleelselt hakkab palvekirjanduses domineerima subjektiivne element (religioosne „mina“), mis muutis varem kogukonnakeskse (religioosne „meie“) palvekeele isiklikumaks. Palved, mida iseloomustasid isiklikud mured ja emotsioonid, erinesid oluliselt reformatsiooniperioodi „lapidaarsetest ja asjalikest palvetest“.¹⁸ See areng viis palvevormide põhjaliku muutumiseni, kusjuures Althausi hinnangul hakkasid kristluse müstilisest traditsioonist pärinevad elemendid palvetes aja jooksul üha enam tooni andma. Althaus rõhutab, et kuigi varane Luther suhtus müstilisest pärandisse soosivalt, siis oma hilisemates kirjutistes soovib ta sellest „eemale hoida nagu katkust“.¹⁹

Palveraamatute tihe kontakt kaasaegse katoliiklusega on näha juba sellises mõjukas luterlikus kogumikus nagu Johann Habermanni „Kristlik palve“ („Christliche Gebet“, 1567).²⁰ Johann Habermann (Avenarius) oli Jena ja Wittenbergi ülikooli teoloogiaprofessor ning tema palveraamatust oli 16. sajandi lõpuks ilmunud juba 59 trükki ning täiendatud ja laiendatud versioonide väljaandmine jätkus 17. sajandil. Stiililt on Habermanni palved küll luterlikult lihtsa ja piibelliku keelega, ent raamatu ülesehitus toetub jesuiit Petrus Michaelise palveraamatule, kus iga nädalapäeva kohta on antud kindel hulk palveid, kattes nädala jooksul kõik vajalikud teemad (mitmesugused eestpalved, abi ja kaitse palumised, tänuavaldused eri asjade eest jne).²¹ See igapäevase eluga seonduv palvevorm muutus nii mõjukaks, et sellist nädalast tsüklit järgivaid palveid hakati nimetama „Habermannsche Gebetbuch'iks“,²² ning selle asemel et öelda „ma hakkam palvetama“, võidi öelda: „ma võtan Habermanni kätte“.²³

Habermanni teosega võrreldava mõjuga palveraamatud isekirjutatud palvetega andsid 17. sajandi esikümneleil välja ka Johann Arndt (1555–1621) ja Johann Gerhard (1682–1637), kes mõlemad arendasid

18 P. Althaus. Forschungen Zur Evangelischen Gebetsliteratur, 60–62.

19 Samas, 62.

20 J. Habermann. Christliche Gebet für alle Not vnd Stende der gantzen Christenheit ausgeteilet auff alle tag inn der Wochen zu sprechen: sampt gemeinen Dancksagungen, auch Morgen vnd Abendtsegen. Knorr, Nürnberg, 1567.

21 F. Schulz. Gebetbücher III. – Theologische Realenzyklopädie. Bd 12, 114.

22 P. Althaus. Forschungen Zur Evangelischen Gebetsliteratur, 122.

23 C. Grosse. Die Alten Tröster: Ein Wegweiser in die Erbauungslitteratur der evang.-luth. Kirche des 16. bis 18. Jahrhunderts. Missionshandlung Hermannsburg, Hermannsburg, 1900, III.

iseseisvalt edasi keskaegset jeesusmüstikat ja jesuiitlikku vaimsust.²⁴ Luterliku pühendumusliku ja hingehitusliku kirjanduse suurkuju Johann Arndti palveraamatus „Paradiisiaiake“ (1612)²⁵ oli laenatud hulgaliselt materjali hiliskeskaegsetelt *devotio moderna* autoritelt (nt Thomas Kempisest, jesuiitide palveraamatud), kuna protestantlikus ruumis polnud võrreldavat materjali olemas. Need laenud olid nii ulatuslikud, et 17. sajandi lõpus, kui Halle teoloogiaprofessor Paul Anton (1661–1730) külastas Madridi jesuiitide kolleegiumi ja küsis head näidet jesuiitide palveraamatu kohta, ei olevat raamatukoguhoidjal olnud riuilult võtta paremat näidet kui Arndti „Paradiisiaiake“.²⁶ Raamatu eessõnas ütleb Arndt küll, et palve peab tulema südamest ja „kõige parem palveraamat on usklik valgustatud hing, sest õige palve peab seestpoolt väljapoole voolama“, ent kirjutab järjepidevaks lugemiseks ette terve rea pikki ja rohkete piibliitsaitatidega pikitud palvetekste ega luba neist midagi vahele jätta, sõltumata sellest, mida keegi ise oma paheks või vajaduseks peab, sest palveravim töötavat ka ennetavalt. Neile, kes palvete rohkuse ja pikkuse pärast viitasid Jeesuse sõnadele Mt 6:7 („Palvetades ärge lobisege nii nagu paganad“) vastas Arndt eessõnas, et see käivat tühjast-tähjast lobisemise, mitte aga palvete kohta, mis „tulenevad südamlilkust pühendumisest ja Pühast Vaimust“.²⁷

Väga laialdase leviku ja mõjuga oli Johann Gerhardi (Gerhardus) algselt ladina keeles 1606. aastal ilmunud „Pühad meditatsioonid“ („Meditationes Sacrae“),²⁸ mis tõlgiti kohe kiiresti ka saksa keelde ja mis ilmus 17. sajandi jooksul 115 editsioonis ning mida anti veel kümneid kordi välja ka 18. ja 19. sajandil.²⁹ Johann Gerhard kuulub koos Lutheri, Melanchthoni ja Martin Chemnitziga kõige olulisemate luterlike teoloogide hulka ning teda peetakse luterliku skolastika rajajaks. Nooruses oli ta seotud Johann Arndtiga ning jäi ka edaspidi Arndti toetama, hoolimata sellest, et Arndti vastu tõsteti hiljem mitmeid süüdistusi just luterliku ortodoksia leerist. 22-aastane Gerhard kirjutas oma palveraamatu, kui ta 1603. aastal haige oli, ning seetõttu on tema raamatut käsitletud ka

24 F. Schulz. Gebetbücher III, 114 jj.

25 J. Arndt. Paradiß Gärtlein / Voller Christlicher Tugenden: wie dieselbige in die Seele zu pflanzen / Durch Andächtige / lehrhafte und tröstliche Gebet / zu ernewerung des Bildes Gottes / zur ubung des wahren lebendigen Christenthumbs. Schmied, Magdeburgk, 1612.

26 N. Hope. German and Scandinavian Protestantism, 26.

27 J. Arndt. Paradiß Gärtlein, prooemium.

28 J. Gerhard. Meditationes Sacrae Das ist Geistreiche Hertzzerquickende und lebendigmachende Betrachtungen vornemer Heuptpuncten / welche gleich als das Geistliche Zündpulver sein ... Auß der Rüstkamer der heiligen Göttlichen Schrift ... mitgetheilet. Francke, Magdeburgk, 1607.

29 E. Lund. Seventeenth-century Lutheran Meditations and Hymns. (The classics of Western spirituality.) Paulist Press, New York, 2011, 2.

„vaimse teraapia“ vormina,³⁰ mis hakkas 17. sajandi jooksul iseloomustama paljusid palveraamatuid. Gerhardi palveraamatu eessõnas on kohe alguses palju juttu meditsiini ja teoloogia sarnasustest: mõlemad tegelevad ravimisega, üks ravib keha, teine hinge, ja mõlemad teadused mitte ainult ei ravi haigust (pattu), vaid aitavad ka säilitada ja hoida tervist (armuseisundit).³¹ Meditsiini ja teoloogia ühendus on juba hilisantiigist saadik tähelepanu pälvinud, eriti nn *Christus medicus*'e arusaamas.³² Gerhard on varasemast palvetraditsioonist vägagi teadlik ja toetub oma tekstis paljudele varastele teoloogidele:

... et taaselustada peaaegu kustunud vagadust selles külmas maailma vanaduses ja ergutada teel viivitajaid, kirjutasin ma need pühad meditatsioonid oma vabadel tundidel, järgides Augustinuse, Bernardi, Anselmi, Tauleri ja teiste sama žanri meistrite jälgi, keda ma korduvalt selles käsiraamatus tsiteerin, ilma et oleksin nimetanud autoreid või pühakirja kohti, kartes häirida lugejate meditatsiooni.³³

Gerhard toob neile toetudes samuti välja, et teoloogia on praktiline teadus ning

... meie religioon seisneb mitte sõnades, vaid tegudes [...]. Õige on kaitsta teoloogiat raamatute, vaidluste, jutluste ja muude vahenditega, kuid samuti on vaja elada kristliku usu kohaselt. Apostel ütles: „Kui mul oleks kogu teadmiste ja uskumiste tunnetus, aga mul poleks armastust, siis ei oleks mul midagi.“³⁴

Gerhardi palveraamatus on selgesti näha Arndtiga sarnane arusaam tegutsevast kristlusest, mis näitab, et ka ortodokse luterluse vagaduses oli olemas igapäevase elu kristlikuks muutmise suund, mida hilisema pietistide kriitika tõttu ei ole sageli märgatud.

Gerhard nimetab oma palveid meditatsioonideks ning meditatsioonid või ka vaatlused (*Betrachtungen*, nende seas eristub omaette suur grupp, milles samm-sammult jälgitakse Kristuse ristiteed) moodustavad olulise osa 17. sajandi vagaduskirjandusest; piiri seesuguste ja teiste palveraamatute vahele ei ole alati lihtne tõmmata. Teatud mõttes võiks palveraamatute žanri ka ühemõtteliselt piirata valmispalvete kogumikega. Nende kohta saab kokkuvõtlikult öelda, et Saksamaal hakkasid luterlikud teoloogid 16. sajandi teisest poolest alates koostama institutsionaalse iseloomuga suuri palvekogumikke, kuhu koondati vanade kirikuisade

³⁰ Samas, 16.

³¹ J. Gerhard. *Meditationes Sacrae*, prooemium.

³² Vt nt R. Arbesmann. The Concept of 'Christus Medicus' in St. Augustine. – *Traditio*, 1954, 10, 1–28; V. Langum. *Medicine and the Seven Deadly Sins in Late Medieval Literature and Culture*. (The New Middle Ages.) Palgrave Macmillan, New York, 2016.

³³ J. Gerhard. *Meditationes Sacrae*, prooemium.

³⁴ Samas.

(eriti Augustinuse) nime all materjali kogu kristlikust pärandist, kaasa arvatud kaasaegne katoliiklik (eriti jesuiitide) materjal, püüdes seda ühel või teisel viisil süstematiseerida.³⁵ Palveid liigitati erineval määral ja erinevalt, ent kõige esmavajalikuma grupi moodustasid üldjuhul igapäevased (hommiku-, õhtu- ja söögipalved) ning jumalateenistuse ja selle osadega (piht, armulaud) seotud palved, neile järgnes kasvav hulk palveid mitmesuguste seisuste-ametite-positatsioonide ning elusituatsioonide (kriisid, hädad, õnnestumised) ja tegevuste puhuks. Ajaliselt jaotati palved nädalapäevade kaupa (nagu Habermanni palveraamatus) ja/või kirikuaasta pühade ja pühapäevade järgi. Tegemist oli eelkõige ametis olevate teoloogide tegutsemisväljaga, aga olemasolevate tekstide kompilatsioone koostasid (sh kirjutasid eessõna) ka raamatukaupmehed ja trükkalid ise.

Selliste mahukate entsüklopeediliste kogumik-palveraamatute väljaandmine elas 17. sajandi teisel poolel oma kõrgeaga, ja seda ka kommertstähenduses. Kõige populaarsemat neist andis Saksamaal alates 1654. aastast välja Leipzigi raamatukaupmees Michael Cubach (alates 1689. aastast vastutas väljaandmise eest ortodoksne pastor Christian Scriver), kelle iga uue trükiga paisunud palveraamatu kõike hõlmata püüdev pealkiri 1676. aasta väljaande tiitellehel on järgmine:

Uskliku ja pühendunud hinge täiendatud igapäevane palve-, patukahetsuse-, kiituse- ja tänuohver. See on: suur, täielik palveraamat kõikvõimalikes vaimulikes ja ihulikes, tavalistes ja erilistes hädades ja olukordades kasutamiseks: kõigepealt 65, siis 81, nüüd aga 100 vaimurikkalt autorilt pärinevad 1242 vaimulikku, tervendavat ja kasulikku palvet kümneks erinevaks osaks jaotatult kokku kogutud kui: 1. Igapäeva- ja nädalaraamat, 2. Õpetava, sõdiva ja toitva seisuse raamat, 3. Pih- ja armulauaraamat, 4. Pühaderaamat, 5. Eriline raamat, 6. Ristiraamat, 7. Sõja-, nälja- ja katkuraamat, 8. Aasta- ja ilmaraamat, 9. Reisiraamat, 10. Haigus- ja suremisraamat. Nende sisu näitavad kaks registrit, esimene sisaldab tähestiku järjekorras kõiki palveid, teine kõiki kirikuaasta pühapäevade, pühade ja apostlite päevade palveid.³⁶

35 F. Schulz. Gebetbücher III, 113–116.

36 Einer gläubigen und andächtigen Seelen vermehrtes tägliches Bet- Buß- Lob- und Dank-Opffer / Das ist: Ein grosses / vollkommenes Bet-Buch in allerley geistlichen und leiblichen / gemeinen und sonderbaren Nöthen und Anliegen zu gebrauchen: Erstlich aus 65. hernach 81. anjetzo aber aus 100. Geistreichen Autoribus in 1242. bestehenden geistlichen / heilsamen und nützlichen Gebeten / in 10. unterschiedliche Theile zusammen getragen ... Hrsg. von M. Cubach. Cubach, Lüneburg, 1676.

PALVERAAMATUD EESTI- JA LIIVIMAAL 16. JA 17. SAJANDIL

On selge, et areng Liivimaa luterlikuks muutunud linnades oli tugevalt seotud luterliku Saksamaaga: Liivimaal levisid Saksamaal kirjutatud palveraamatud ning ka siin hakati koostama ja välja andma sarnase sisuga palveraamatuid.

Katoliikliku Poola võimu all olevas Riias andis esimese palveraamatu nime kandva teose välja kohalik luterlik vaimulik ning ka sel juhul on tegemist kiriku varasemast pärandist materjali ammutava palvete kompilatsiooniga. Palveraamat on üles ehitatud luterliku pihi teema ümber ning selles rõhutatakse kaugeltki mitte üksnes õige usu, vaid selgelt ka õige eluviisi vajalikkust. Selles Georg Ciegleri 1595. aastal ilmunud „Ilusas, uues, pühendumuslikus palveraamatus“³⁷ on 250 leheküljel valik tekste „pühakirjast ja mõlemalt kõige vaimurikkamalt isalt, Augustinuselt ja Bernardilt“ ehk „isadelt, kes olid palves nii innukad ja nii täis vaimu, et ilusamaid palveid ei ole võimalik teha“.³⁸ On selge, et liivimaalaste käes oli ringlemas teisi palvekogumikke, sest Ciegler toob eessõnas esile, et on valinud vaid need palved, mida teised pole oma palveraamatutesse valinud, aga mis Ciegleri ettevõtmise eesmärke väga hästi teenivat. Luterlaste seas olevat nimelt levinud väärarusaam, nagu poleks neil nüüd (pärast Babüloni vangipõlvest vabanemist) üldse enam tarvis pattu kahetseda ja meelt parandada ning et nad võivad lihtsalt niisama külma südamega armulauale jalutada ka siis, kui peavad üksteise vastu surmavaenu, elavad õgardluses-joomarluses või raskes patus. Nii osutab Ciegler õige arusaamise (paljud teadvat vähe oma usu alustest, ei oska pihi kohta midagi öelda ja armulauale lähevad ühed seltskonna pärast, teised ennast näitama ja kolmandad vaga inimest mängides, kuid ise jumalatut elu elades) kui ka oskuse puudumisele oma kahetsust ja palvet sõnastada (pihi ajal seistakse „tumma klotsina“). Ciegler on oma palveraamatu ülesandeks seadnud kõiki neid vajakajäämisi parandada. Palved on raamatus jagatud „kristliku pihi kolme osa järgi“ ja pealkirjastatud (püha Bernardi järgi) kui Maarja Magdaleena kolm erinevat salvi (millega ta võidis Jeesust): kibe mürrisalv (Jumala seaduse ja viha ning Kristuse kannatuste vaatlused) ja usu salv (vaatlused pattude andeksandmise ja

37 G. Ciegler. Ein schön, Nye, andechtich bedebock, yth hilliger Gödtliker Schriff, vnd den beiden aller Geistryksten Vedern Augustino vnn Bernhardo: Vor de jennen, de sick thor Bicht vnd Hochwerdigem Sacramente wol bereiden willen: Vnd sonst dagelick tho gebuhen. Gestellet dörch M. Georgium Tegelman. Gedrucket tho Riga, by Niclas Mollyn. Mollyn, Riga, 1595.

38 Samas, prooemium, Avr.

Jumala armastuse teemal) on mõeldud pühimaks sakramendiks valmistuda soovijale õppimiseks paar päeva enne pihti ning ka vahetult enne ja pärast seda; elu salv (palved ja mõtisklused Jumalale pühendatud elust) aga pärast sakramenti omaette tegelemiseks. Need kolm etappi – koos viitega Bernardile, ent ilma salvideta – on jälgitavad ka noore Lutheri 1519. aastast pärinevas traktaadis Kristuse kannatuste õigest (st hingele kasutoovast) vaatlusest.³⁹ Nagu Lutheri palveraamatu hilisemad väljaanded ja Gerhardi meditatsioonid, osutab ka Ciegleri palveraamat palve ja meditatsiooni või vaatluse vahelise piiritõmbamise keerukusele, mis on iseloomulik kogu varauusaja perioodi pühenduskirjandusele ning mille kohta on Eesti- ja Liivimaalt veel mitmeid näiteid.

Eeldusest, et kõige luterlikum palveraamat on Lutheri väike katekismus, paistab samal ajal juhindunud olevat Riia noor pastor Jodocus Holste, kes andis 1596. aastal välja neljal jutlusel põhineva raamatukese „Nende nelja palvekese lahtiseletus, mille õnnis Luther oma väikesesse katekismusesse on pannud, nimelt hommiku-, õhtu- ja söögipalve enne ja pärast sööki, pereisadele, lastele ja teenritele lausumiseks“.⁴⁰ Eessõna järgi otsustades on teos suures osas ajendatud „papistide kurjusest“ ehk katooliklaste (aluseta) süüdistustest, et luterlased ei palveta (piisavalt). Lutheri katekismuse abil selgitas Holste kogudusele ja tõendas papistidele, et luterlased palvetavad küll – nimelt igal hommikul ja õhtul ning enne ja pärast sööki. Pühakirja näidete varal kõneles Holste palvest kristlase kui huntide keskel tegutseva lambatalle relvast nii välise maailma möödapääsmatute hädade ja tagakiusu kui ka hinge lakkamatult ohustavate saatana rünnakute vastu. Saatan aga veeretavat palvetamisele kaks peamist takistust: ülemäärasuse ja alamäärasuse. Ülemäärasuse all tuleb Holste järgi mõista seda, kui palve suunatakse inimestele (st pühakutele) või seotakse selle toime mingi koha või teoga, alamäärasus on aga palvetamine liiga harva, külma südamega ja pealiskaudselt, pühendumuseta.

Õige hoiaku prioriteedi rõhutamine õigete sõnade ees on palveraamatute eessõnades valdav, ent üldine tendents on pidada siiski ka valmispalveid heaks ja kasulikuks asjaks, mis vähemalt noorte ja nõdrasuliste jaoks peavad eeskujuks olema olema. 17. sajandi jooksul omandasid valmispalvete kogumikud luterlikus kirikus ja kodus kindla koha

39 M. Luther. Eyn sermon von der betrachtung des heyligen leydens christi. Doctoris Martini Luther Augustiner zu Wittenbergk. Gutknecht, Nürnberg, 1519.

40 J. Holste. Einfeltige Auslegung der Vier Gebetlein, vom Seligen H. D. M. Luthero in seinem kleinen Catechismo gesetzet, des Morgens, Abends, Vor vnd Nach Essens, von Haußvätern, Kindern vnd Dienstboten zu sprechen. Darinnen allen Christen in jedem Stande, zu allerley Geistlichen und Leiblichen sachen ... Kurtzlich vnd Einfeltig erkleret sein vnd fürgehalten werden. Gepredigt zu Riga in der Pfarkirchen zu S. Peter. Getruckt zu Riga, in Liffland Bey Nicolaum Mollynum, 1596.

ning seda ka Eesti- ja Liivimaal, kus olid jätkuvalt kättesaadavad kõik tähtsamad Saksamaalt pärit palveraamatud. Näiteks on teada, et Johann Arndti raamatuid loeti Tallinnas juba varsti pärast nende ilmumist.⁴¹ Siinsete koguduste tarvis pandi hiljemalt sajandi keskpaigas kokku ka esimesed piirkondlikud ja eri keeltes kogumiku tüüpi palveraamatud, mida regulaarselt täiendati-ajakohastati ja üha uuesti trükiti: saksakeelsed Riia ja Tallinna palveraamatud ilmusid üldjuhul koos vastava linna nime kandva lauluraamatuga, eesti ja läti keeles (alguses paralleelselt saksa keelega) välja antud palved osana iga keele jaoks koostatud nn kiriku ja kodu käsiraamatust. Saksakeelseid palvekogumikke koostasid vaimulike kõrval ka trükkalid (nt Riia palveraamat 1643 ja 1694, Tallinna palveraamat 1706). Esialgu pidasid nii (varasemad) laulude kui ka (hilisemad) palvete kogumikud silmas rohkem jumalateenistuse vajadusi – 17. sajandi alguseni anti Liivimaal laulu- ja psalmivalikuid välja sageli koos jumalateenistuskorraga, kuhu kuulusid kindlasti ka kollektapalved.⁴² 17. sajandi keskpaigast alates olid palveraamatud üha rohkem suunatud kiriku kõrval individuaalseks koduseks tarvitamiseks, mistõttu need muutusid ka mahukamaks.

Käsiraamatuid, mille ülesanne oli koondada ühtede kaante vahele kõik nii jumalateenistuseks kui ka koduseks usueluks hädavajalikuks peetavad tekstid, hakkasid Eesti- ja Liivimaal koostama pastorid eesti ja läti koguduste teenimiseks, lugemisoskuse edenedes hakkasid need jõudma ka eesti- ja läti keelsetesse majapidamistesse. Georg Manceliuse koostatud lätikeelses („Lettisch Vade mecum“, 1631) ja Joachim Rossihniuse lõunaeestikeelses (1632) käsiraamatus oli muidugi palvetekste, aga mitte eraldiseisva osana. Küll aga olid need pealkirja all „Mõned palved“ („Etliche Gebete“) olemas Heinrich Stahli neljaosalise põhjaeesti-saksa käsiraamatu („Hand und Haussbuches Für die Pfarherren und Hauss-Väter ...“, 1632–1638) neljandas osas (1638),⁴³ kusjuures 14 psalmi olid ühes köites just palvetega, mitte kolmandas osas koos lauluraamatuga.

41 J. Wallmann. Pietismus und Orthodoxie. Mohr Siebeck, Tübingen, 2010, 259–263.

42 Kurtz Ordnung des Kirchendiensts, ... Mit etlichen Psalmen und Göttlichen lobgesungen die yn Christlicher versammlung zu Riga ghesungen werden, 1530 Rostock; Undeudsche Psalmen vnd geistliche Lieder oder Gesenge, welche in den Kirchen des Fürstenthums Churland vnd Semigallien in Liefflande gesungen werden. 1587 Riga; Kurze Ordnung des Kirchendienstes der Stadt Riga ...; Geistliche Lieder vnd Psalmen, nach Ordnung der Festen, sampt andern zusammengesuchten Newen Geistlichen Liedern, Auch mit Morgens Malzeit vnd Abends Gesängen, Ordentlich nach einander gesetzt. Mit eigenem Register. Riga, 1615.

43 H. Stahl. Hand- und Haussbuches Für die Pfarherren und Hauss-Väter Esthnischen Fürstenthumbs, Vierdter und Letzter Theil, Darinnen I. 14. Psalmen Davids, II. Etliche Gebete, III. Unterschiedliche Gewissens Fragen, IV. Bericht wie mit Schwermütigen, Angefochtenen, Krancken, Sterbenden, Ubelthätern zu handeln, V. Texte zu Hochzeit-Tauff- und Leich-Predigten, Ausz Gottes Wort und Reinen Kirchen-Lehrern zusammen getragen. Reusner's Witwe, Reval, 1638.

Et palved on käsiraamatus eraldi osana, näis eessõnas mõningast põhjendamist vajavat. Stahl nimelt kirjutab:

Seejärel olen ma Jumala sõnast kokku kogunud mitmesugustele juhtumitele suunatud palveid, mida võib ette lugeda vaestele lihtsatele talupoegadele, kuni nad need selgeks õpivad, et ka nemad saaksid armast Jumalat ja tema vaimu ning armu palves hüüda ja vastu saadud heategude eest tänada. Sest kogemus ja tegelikkus näitavad, et vaesed inimesed, kui nad tulevad kirikusse, pihtima ja pühale õhtusöömaajale, on küll heas usus ja tahavad hea meelega palvetada, kuid ei suuda ega tea, mida ja kuidas nad peaksid palvetama, kuna nad ei ole elu jooksul kuulnud ega lugenud palveid, mis sellistes olukordades sobivad. See, kellele see meeldib, võib neid koos minuga kasutada; see, kes seda teha ei taha, võib jätta tegemata, keegi pole selleks kohustatud.⁴⁴

Stahl rõhutab niisiis, et valmispalvete näol on tegemist ainult praktilisest vajadusest tuleneva abinõuga vaeste harimatute inimeste juhendamiseks, mitte kohustusega palvetada just nende sõnadega. Selline teadlikkus pingest valmispalvete (kui katoliikliku kombe) ja luterliku lihtsa isikliku palve vahel leiab väljendamist paljude palveraamatute eessõnades. Kuigi Stahli raamatu pealkirja järgi on tegemist käsiraamatuga nii pastoritele kui pereisadele, hõlmavad „mõned palved“ mitme lehekülje pikkuste proosatekstidena üksnes jumalateenistusel ja kirikus vajalikke puhkepalve kirikusse tulles ja pihile minna soovides, tänupalve pihilt tulekuks, manitsus ja palve enne armulauale minekut ning tänupalve pärast armulauda.

Samal ajal andis trükkal ja raamatukaupmees Gerhard Schröder Riias koos järjekordse täiendatud uustrükiga Riia lauluraamatust („Vollständiges Rigisches Gesangbüchlein“) välja esimese Riia palveraamatu („Christliches ausserlesenes Gebetbüchlein“).⁴⁵ Palveraamatu esimeses kättesaadavas väljaandes aastast 1643 on Schröderi pühendus-tekst (mustpeade vanematele, dateeritud 1635), kus põhirõhk on õilsa ja „evangeelse jumalasõna levitamiseks Jumala poolt antud“ trükikunsti ülistamisel ning otsene põhjendus antakse üksnes kõnealuse väljaande taskuformaadile:

... olles märganud, et kui selline lauluraamat koos palveraamatuga väikses formaadis olemas on, siis tahetakse seda igapäevaselt kirikusse kaasa võtta ja

⁴⁴ Samas, eessõna.

⁴⁵ On viidatud aastaarvule 1641 ning ka 1643. aasta väljaandeski viidatakse justkui varasema raamatu olemasolule. Pealkiri 1643. aasta trükises: Christliches ausserlesenes Gebetbüchlein / darinnen auff alle Tage in der Wochen / nebenst der Vesper und der hohen Festen und Feyrtagen / Buss=Beicht und Communion, Wie auch in anderer allerhand Noht und Anliegen / so wol für Reysende zu Land als Wasser / nützliche Gebete zufinden. Aller frommen Christen zu zeitlicher und ewiger Wolfahrt jetzo new aus vielen schönen Autoren zusammen getragen / und in dis geschmeidige Formaht gebracht und verfertigt.

see teeniks vagasid kristlasi hästi, ning sellest on minuga korduvalt kristlikke vestlusi peetud. Ja neile soovidele vastu tulla ei käsi mul mitte üksnes minu amet ja seisus, vaid kõikvõimas Jumal ja õilis trükikunst, mille vaga mees Johannes Gutenberg on 195 aasta eest Mainzis õnnelikult alustanud ja käima pannud.

Sellest Riia palveraamatust anti järgemööda välja uustrükke ning täiendatud-kohendatud pealkirja ja sisuga väljaandeid 17. sajandi jooksul vähemalt 10 korral.⁴⁶

Samuti trükiti nii Riia kui ka Tallinna trükikodades Saksamaal koostatud palveraamatuid ja nende uustrükke, mille päritolu ja kasutuspiirkonda pole trükises alati välja toodud. Näitena võib tuua 1658. aastal (mingil põhjusel) Tallinnas trükitud saksa autori koostatud laulu- ja palveraamatu „Geistliche Wehr und Waffen“, mille tiiteleht annab teada, et seal on

hommikuks, õhtuks ja keskpäevaks kristlikud palved, laulud ja psalmid, mille abil kristlik süda saab oma loojale iga päev kiitusohvrit tuua, kuradi ja omaenda patuse ihu ja vere vastu relvastuda ning oma kristlikkust alal hoida. Nädala igale päevale jaotatud, Jumala auks ja kuradi trotsiks valmistanud Johann von Lingen Lüübekist, aritmeetilise kunsti valdaja.⁴⁷

VÄRSIVORMIS PALVED

Üldise tendentsina saab välja tuua, et palvekogumikesse, mis valdavalt koosnesid ikka proosatekstidest, hakkasid hiljemalt 17. sajandi algusest peale justkui kaunistuseks ilmuma ka (enamasti lühikesed) „riim-palve(kese)d“ ning selliseid väikseid riimikesi leidub varakult ka Eesti- ja Liivimaa mitmesugustes usulistest tekstides. Spetsiifiliselt värsivormis palvete kohta on näiteid juba reformatsiooniajast, mil Riia lauluraamatu teise trüki (1537)⁴⁸ juhatas sisse 55 värsireast koosnev palve Burkhard Waldiselt. 16. sajandi lõpul avaldas Riias mõningad värsivormis palved riigimees,

46 Eri bibliograafilised andmebaasid annavad erinevaid aastaarve, korralik ülevaade puudub.

47 Geistliche Wehr und Waffen, das ist Christliche Morgen, Abend, und Mittags Gebete, Lieder und Psalmen, womit ein Christliches Hertz seinen Schöpffer täglich loboffern, den Teuffel und seinen eigenen sündlichen Fleisch und Blut abwehren und sein Christenthumb erhalten kan. Auf alle Tage in der Wochen abgeteihlet [!]; Gott zu Ehren und dem Teuffel zu Trutz verfertigt. Von Johann von Lingen von Lübeck, der Arithmetischen Kunst Beflissenen. Gedruckt zu Reval, von Adolph Simon, Gymn. Buchd. Jm 1658. Jahr.

48 Kurtz ordnung des Kirchendienstes sambt zweyen Vorreden / de erste an den Leser / die ander von Ceremonien / An den Erbaru Radt der löb=lichen Stadt Ryga jn Leyfflandt. Mit den Psalmen vn̄ Götlichen lobgesengen / die jn Christ=lischer versammlung zu Ryga ghesungen werden/ auff newe corrigert vnnd mit vleyß gemert. Hrsg. von J. Briesmann. Dietz, Ludwig, Rostock, 1537.

õpetlane ja poeet Daniel Hermann (1543–1601), kelle üks väheseid trükki jõudnud saksakeelseid luuletusi oli (paralleelselt saksa ja ladina keeles kirjutatud) 181 värsist koosnev tänapalve mitmesuguste heategude eest autori ihule ja hingele. Hermannih rohke ladinakeelse luule, nagu ka tema samas stiilis kirjutatud saksakeelsed värsid, saab paigutada 17. sajandil õitsele puhkenud humanistliku akadeemilise luule konteksti.⁴⁹ Oli ju oluline osa humanistlikust haridusest pühendatud luulekunsti viljelemisele ning ka 1630. aastatel rajatud kõrgemates koolides – Tartu ülikoolis ning Riia ja Tallinna gümnaasiumis harjutati poetikaprofessorite käe all (klassikalistes keeltes) värsis kõnelemist-kirjutamist nii piiblitekstide kui muude materjalide põhjal. Tartu ülikoolis koostati esimene luulekunsti ülistav harjutuskõne 1638. aastal⁵⁰ ning järgnenud kümnendil trükiti üle kahekümne värssoratsiooni, millest suur osa olid teoloogilise sisuga, ning kahes üleni luulekunstile pühendatud proosakõnes selgitati luule kristlikku olemust ja tänati Jumalat selle kauni ja vajaliku anni eest.⁵¹ Kõikvõimaliku sisu ja funktsioonidega tekste innustas 1620. aastatest alates ka saksa keeles luulendama Martin Opitzi värsireform ning üleskutse tõsta saksakeelse luule taset ja auväärsust.⁵² Selle üleskutse vilju oli Tallinnas näha juba 1640. aastatel ning sajandi teisel poolel muutus saksakeelne luule valdavaks.⁵³

Just selle eriti luulesõbraliku perioodi alguses ning samal 1638. aastal, mil Stahl peaaegu et vabandas proosapalvete lisamise pärast eesti-keelsesse käsiraamatusse, andis Oleviste kiriku pastor ja Tallinna koolide ülevaataja Ludwig Dunte (1597–1639) välja saksakeelse „piibliütluste ja palveraamatu“ („Spruch und Beetbüchlein“),⁵⁴ kus enamik palveid on

- 49 D. Hermann. Ad Deum omnipotentem pro omnibus corporis atq Anima Beneficii / Danielis Hermannii Boruſi gratiarum actio = Zu Gott dem Allmechtigen vor allerley Leibs vnnnd der Seelen Wolthat / Daniel Hermans Dancksagung: In Lateinische vnd Deutsche Vers verfasst. Mollyn, Riga, 1595.
- 50 I. Smetander. Oratio de artium liberalium jucunditate et utilitate: quam, ... in Regia Academia Gustaviana, quae Dorpati est ... 13. die Aprilis, anno 1638. publice ... enarrabat, Ingemar Petri, Smetander. Typ. acad., Dorpat, 1638.
- 51 Kõgu teema kohta vt: K. Viiding. Non tibi per ventos veneranda Poëtica crescit... Johannes Hörnick ja humanistlik poetikakäsitlus varauusaegses Eestis. – Methis: Studia humaniora Estonica, 2015, 13, 16, 179–205.
- 52 M. Opitz. Zehen Psalmen Davids: Aus dem eigentlichen Verstande der Schrifft / auff anderer Psalmen und Gesänge gewöhnliche Weisen gesetzt. Müller, Leipzig, 1634.
- 53 Vt ka T.-E. Friedenthal. Psalmi- ja passiooniluule: Kaks vaimuliku luule žanri varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. – Muutused, ümberkorraldused, uuendused: Varauusaja arengujooned Eesti- ja Liivimaal 1520–1800. Toim. M. Seppel, M. Maasing (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) TLÜ Kirjastus, Tallinn, 2023, 219–249.
- 54 Nii on seda nimetatud eessõnas. Raamatu tiitellehel on kirjas: L. Dunte. Catechismus-Grund, Das ist: Fürneme Hauptsprüche, auss H. Göttlicher Schrifft auff den Catechismum gerichtet, damit alle Glaubens-Artickul vnser Religion, durch die Hauptstücke dess Catechismi, auss dem rechten Grunde bewiesen, und bestetiget werden. Dabey ettliche wenig Sprüche über das Corpus doctrinae, sampt andern schönen Trostsprüchen, Nebenst hochtröstlichen Reim-Gebetlein Andächtiger Lehrer. Vor die Schulen vn[d] alle Liebhaber dess Worts vnd Gebets allhie. Reusner's Witwe, Reval, 1638.

värsistatud – eessõna järgi otsustades Dante enda poolt, kes valmispalvete esitamist kuidagi pehmendada ei ürita. Dante kohta on võimalik öelda, et ta võis olla mõjutatud Arndti teostest või siis vähemalt pooldas sama-suunalist vagadusliikumist, olles samas selgelt ortodokssel positsioonil.⁵⁵ Oma kooliraamatu eessõnas räägib Dante laste tähtsusest Jumalale, vanutab vanemaid neid Jeesuse juurde juhatama ja varakult kooli panema, kus lapsi mitte ainult õppeainetes, vaid ka jumalatundmises haritakse. Veidi üle poole Dante õpikust hõlmab 108 „katekismusejutlust“, mis koosnevad teemade kaupa küsimustest koos üksnes piiblitstaadist koosnevate vastustega; veidi lühem osa raamatust on „mõned riimluuletused koolides õppimiseks ja kasulikud igal pool harjutamiseks“. Palved on jagatud viide rühma: 1) igapäevased palved koolis ja kodus, 2) kirikuaasta pühade palved, 3) patukahetsuspalded, 4) ristipalded kõikvõimalikes hädaolukordades ja 5) surmapalded surmaks valmistudes. Teemade juures on üsna „kooliliku“ kõlaga riimpalded segamini proosapalvete ja lauludega (mille juures on enamasti viide viisile, mõnel juhul ka ladina-keelsele allikale). Eessõnast selgub, et jumalasõna ja palved on „omavahel riimis“, ent kui palvete olemasolu põhjenduseks võib pidada sihtrühma vajadust (palvetamist) õppida, siis nende „riimistamist“ ei ole kuidagi tematiseeritud.

Kui Stahli põhjaeestikeelne kodu ja kiriku käsiraamat teist korda välja anti, siis oli sellele 1655. aastal neljanda osana lisatud palveraamat „Mõned palved eesti kogudusele Liivimaal, vanast ja uuest“⁵⁶ Riia palveraamatukesest koos mõne värsspalvega eesti keelde pannud Georg Salemann, Püha Vaimu kiriku pastor Tallinnas.⁵⁷ Salemanni eessõnast selgub, et esialgu oli plaanis ära trükkida

ainult mõned hommiku- ja õhtupalved enne ja pärast pihti ja püha õhtusöömaaga ning palved haiguse ja surmahäda korral Riia palveraamatukesest ning mõned värsspalvekesed [...]. Aga vahepeal on siia juurde lisatud mõned pühakirja salmid ja tuntud palvekesed Tallinna kooliraamatust⁵⁸ ning ka mõned *moralia* eestikeelsetes värssides.

55 J. Wallmann. Pietismus und Orthodoxie, 263.

56 Esimest Riia palveraamatut, mis võis esimest korda ilmuda ka enne 1643. aastat, on juba mainitud, teise ehk siis uue kohta saab andmebaasile VD17 toetudes (trükist ennast nägemata) öelda, et see on ilmunud 1654. aastal. Vt VD17 23:671065Z.

57 Hand- Hausz- und Kirchen-Buch, Für die Pfarrherrn und Hausz-Väter Ehstnischen Fürstenthumbs, Darinnen I. Der kleine Catechismus D. Martini Lutheri, II. Die Sontags Evangelia und Episteln, sampt der Passion und Collecten, III. Die Kirchen-Gesänge in Ehstnische Reime gesetzt und, IV. Etzliche Gebete Mit einhelliger (Synodalischer) Belieb- und Bewilligung heraus gegeben. Reval, Gedruckt durch Adolph Simon, Gymn. Buchd. Reval, Simon, 1655.

58 L. Dante. Catechismus-Grund.

Palveraamatus on 110 lehekülge, palvete seas on grupeerimata igapäevased palved, kirikuaasta pühad, „üx Palwe keik Mah Wiljade Siggidusse ees“, pihi- ja armulauaga seotud palved ning silmatorkavalt suur hulk palveid haiguste, kannatuste ja surmahäda puhuks (olukordi ja tõbesid täpsustamata). 73 leheküljel on Salemanni mainitud varasemad proosapalved koos mõne riimpalvega ja 25 leheküljel Dunte raamatust tõlgitud värsspalved. Palvetele järgneb 12 lehekülge õpetusriimidega, mille seas on ka „Nende kaebus, kes kannatavad ebaõigluse all“, mis jääb silma, sest ka Kellneri palveraamatus on „süütult laimatu“ kaebus.

Palvete äratrükkimist ja nende värsivormi panemist ei põhjendata üheski käsiraamatu juurde kuuluvas eessõnas ning kumbagi tegu ei kritiseerita ka lauluraamatu üle toimunud poleemikas.⁵⁹ Salemannile on olnud eeskujuks „head, vaimurikkad ja jumalakartlikud palveraamatukesed“ (Riia palveraamatud ja Dunte kooliraamatuke).

Värsspalveid ilmus hiljem välja antud käsi- ja palveraamatutes veel, kuid need on enamasti lühikesed. 1685. aastal ilmus Riias lauluraamatu osana (lk 247–378) esimene lõunaeestikeelne palveraamat „Tarto-Mah Keele Palwusse Rahmat, kumman Hommingko Öddangko nink mitto muid Ihho nink Henge Häddän tullulikko Palwid loiis“ 70 palvega, mis olid ümber pandud Salemanni palveraamatust, ent selles on vaid paar riimpalvet, üks neist kaherealine: „O Jesu tulle noppeste / Mo Hengke wötta hennelle“ (lk 353). Tunduvalt rohkem on värsse samal aastal ilmunud Manceliuse käsiraamatu uustrukile lisatud esimeses lätikeelses ja „lätlastest elanike olukorrale kohandatud“ palveraamatus, mis kannab saksakeelset pealkirja „Lettisches Gebet-Buch Auff allerley Zeiten und Noht-Fälle auffs deutlichste eingerichtet Und Allen Christlichen Betern zu Nutz aussgegeben“ (184 lk). Kõiki neid palveraamatuid hakati regulaarselt – täiendustega ja ilma – nii ühiste kaante vahel kui mõnel juhul ka ositi trükituna üha uuesti välja andma.

UUE PERIOODI ALGUS: VARAPIETISM JA VARAVALGUSTUS

Ortodoksse usukirjandusega paralleelselt ja läbipõimunult hakkas 17. sajandi keskpaigast alates esile kerkima uut sorti vaimsus. Pietism ja varavalgustus on mitmes mõttes paralleelsed nähtused ning neil on palju kattuvusi: kohustus inimest ja maailma paremaks muuta, põhimõtteline

59 See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim: Eesti keelemõte 1632–1732. Koost. K. Tafenau, K. Ross, A. Pöldvee. EKSA, Tallinn, 2023, 122–137.

egalitaarsuse taotlemine (üleüldine preesterlus, avalikkuse laienemine väljapoole akadeemiaid) koos vaimse elitismiga, vastandumine eelnenud skolastilisele mõtteviisile, iga valdkonna traditsiooni kriitika, toetumine isiklikule kogemusele ja iseenda arusaamadele. Nii nagu Descartes kujutab iseennast, hommikumantel seljas istumas kamina ees ja iseenda sisse vaadates oma mõistuse valguses loomas filosoofiale uut alust, lugesid pietistid Püha Vaimu juhtimisel pühakirja ning veendusid selle tõesuses oma kogemuse ja sisevaatluse kaudu. Pietismi kohta tuleb rõhutada, et tegemist ei olnud üksnes ortodoksiale vastandumisega ühes või teises aspektis ega ka pelgalt kristliku eluviisi reformimisega, nagu seda sageli mõistetakse, vaid et see liikumine „rekonstrueeris teoloogia nii põhjalikult, et seda on võimalik mõista religiooni sfääris aset leidnud kõikehõlmava mentaliteedi muutuse väljendusena“.⁶⁰ Samuti tasub meeles pidada, et nii nagu valgustuslik teoloogia, nii ei olnud ka pietistlik liikumine kaugeltki ühtne, selle nimetuse alla paigutuvad kaine ja kirikutruu Philipp Speneri ringkond ja Württembergi pietism, Halle pietismi radikaalsemad vormid August Hermann Francke ümber, veelgi äärmuslikuma Gottfried Arnoldi kirikuväline müstika ning 1722. aastast alguse saanud hoopis omanäoline Herrnhuti vennastekogudus.⁶¹

Kui luterlikule ortodoksiale oli tähtis kaitsta nn adiafoore ehk usulises mõttes neutraalseid elusfääre ja tegevusi, siis pietism sellist halli ala ei tunnistanud – iga tegu, mõte ja tunne viis inimest kas Jumala poole või Jumalast eemale ning lakkamatus hea ja kurja vahelises sisemises võitluses viibiv inimene kandis Jumala ees vastutust iga hetke eest oma elus. Sellest johtuvalt arenesid pietistliku kirjanduse kõrgajal 18. sajandi esimesel poolel jõudsalt ennekõike need žanrid, mis teenisid sisemist äratust, pakkusid hingele tema võitlustes tuge ja eeskujusid või peegeldasid isiklike kogemusi – õnneseisundeid, ahistusi, tundeid ja meeoleolusid. Kuigi pietismis peeti tähtsaks, et palve tuleks usklikul inimesel n-ö otse südamest, hakkasid ka pietistid välja andma palveraamatuid, mis sidusid tihedalt kokku pühakirjavaatluse ja sügavast tundest kantud (*innig*) palve.⁶² Põhimõtteliselt kiitis pietism heaks üksnes radikaalses tähenduses autentse ja tõese kirjanduse, st sellise, milles kirjeldatu oli tõesti

60 M. Matthias. Pietism and Protestant Orthodoxy. – A Companion to German Pietism, 1660–1800. Ed. by D. H. Shantz (Brill's Companions to the Christian Tradition, 55.) Brill, Leiden, 2014, 19.

61 K.-F. Kemper. Religiöse Sprache zwischen Barock und Aufklärung: Katholische und protestantische Erbauungsliteratur des 18. Jahrhunderts in ihrem theologischen und frömmigkeitsgeschichtlichen Kontext. (Religionsgeschichte der frühen Neuzeit, 22.) Verlag Traugott Bautz, Nordhausen, 2015, 49–50.

62 J. Nijenhuis. Gebetbücher. I. Allgemein, II. Christentum. – Die Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Hrsg. von H. D. Betz. 4., völlig neu bearb. Aufl. WBG, Darmstadt, 2020, 508.

aset leidnud, mitte fiktsionaalne, ning mis tuli autoril kirjutamise ajal n-ö otse südamest – lihtsalt, ilma igasuguse kunsti või kunstlikkuset. Kui 17. sajandi keskel oli Tartu ülikooli harjutuskõnedes rõhutatud vagaduse ja muusade kooskõla, siis pietistlikust vaatepunktist sai mistahes usu- lise teksti, sh eriti palveteksti kunstiline kõrgetasemelisus sellele üksnes kahjuks tulla.

Kui 17. sajandi viimasel kolmandikul hakkas Riias ilmuma enne- olematult palju igasugu vaimulikku kirjandust, siis olid nende seas olulisel kohal Speneri kaasvõitleja ja varapietisti, 1673. aastal Liivimaale kutsutud Johann Fischeri välja antud ja/või algatatud palveraamatud või palveid sisaldavad raamatud.⁶³ 1677. aastal ilmusid Riias Johann Arndti palveraamat „Paradiisaiake“ ja esimeseks pietistlikuks Piiblikis peetav saksakeelne Piibel, mis sisaldas lisaks Arndti ühele tekstile ka eespool tutvustatud Habermanni palveraamatut; 1678. aastal ilmus aga „Neli raamatut tõelisest kristlusest“, mille teksti Fischer oli täiendanud nii Arndtilt kui ka temalt endalt pärinevate palvetega.⁶⁴ Lisaks on põh- just oletada, et Fischer oli seotud ka 1679. aastal Riias (ja aasta hiljem Nürnbergis) trükitud mahuka laulu- ja palveraamatuga, mille pealkiri on:

Kristlik pühendumus-leek, mis sütitatud uuest täiesti täielikust Riia-Liivimaa lauluraamatust. Milles on mitte üksnes viimne kui üks laul (niinimetatud) Riia lauluraamatust, vaid ka vaimurikkad laulud Stockholmi, Coburgi, Dresdeni, [...] Johan Krügeri jt lauluraamatutest, nagu ka D. Mülleri „Hingemuusikast“ mugaval viisil korrastatuna kokku koondatud, nii et seda raamatut, milles on leida 1200 laulu, võib kasutada kõigi nende asemel. Sellele on lisatud kristlik palveraamat, juhatuses, kuidas kõikvõimalikes vaimulikes ja ihulikes olukordades peab Jumalat appi hüüdma. Kõik see on Jumala auks ja ligimese hingeheituseks rohkendatud ja kaunite vaselõigetega varustatud.⁶⁵

Nagu näha, on juba pealkirjas rõhutatud, et valmispalvete eesmärk on „juhatada, kuidas“ palvetada. 1676[!]. aasta 24. mail dateeritud⁶⁶

63 1673. aastal nimetati Johann Fischer Liivimaa superintendendiks. Ta astus ametisse 1674. aastal ja jagas seda ametikohta kuni 1675. aastani oma eelkäija Georg Preussiga (siis Preuss suri). 1678. aastast kinnitati Fischer Liivimaa ülemsuperintendendi kohale. Vt L. Aarma, A. Bruns. Johann Fischer. – BioLex digital biographisches Lexikon für Schleswig-Holstein und Lübeck. (Bd. II, 2000.) Wachholtz Verlag, Kiel, 2020, 828.

64 Vt J. Wallmann. Pietismus und Orthodoxie, 272–273.

65 Christliche Andachts-Flamme / entzündet durch ein neu gantz Vollständiges Liefländisch-Gesangbuch: Mit schönen Kupffern gezieret / In welchem nicht allein alle und jede in dem (so genandten) Rügischen / sondern auch / was von Geistreichen Liedern im Stokholmischen / Koburgische / Dreßdenische / Joh: Krügers und andern Gesangbüchern / wie auch D. Müllers Seelen-Music enthalten ... Wilcken, Riga, 1679. Aasta varem oli ilmunud Johann Wolfgang Boeclerilt sarnase pealkirjaga lauluraamat: Teutsch-Ehstnische Andachts-Flamme Vermittelst Einiger Morgen- und Abend- auch anderer aus dem Teutschen ins Ehstnische übersetzter Geistreicher neuer Lieder. Brendeken, Reval, 1678. VD17 andmetel tundub, et „Andachts-Flamme“ oli 17. sajandi lõpus palve- ja lauluraamatute pealkirjades levinud väljend.

66 Nii on kirjas eessõna lõpus, võimalik, et tegemist on trükiveaga ja trükkal on 6 ja 9 segamini ajanud.

allkirjastamata eessõna puhul tundub Fischeri autorsus väga tõenäoline. Algluterlikku ja levinud tõrjuvat hoiakut valmispalvete suhtes põhjendatakse pietistliku (absoluutse) aususe ja autentsuse nõudega (hingeisundi täpne vastavus sõnadele ja tegudele) ning rõhutades pietismile ja valgustusele ühist moraalselt kohustust saavutada (mõtete, tunnete ja tegude) täiuslikkus. Ka jutt „vanast juutlikust kirikust“ osutab uuele ajale.

Lauluraamatule on lisatud pühendumuslik palveraamat, et lihtsad inimesed saaksid juhiseid, kuidas oma südant Jumala ees välja valada, otsida Temalt armu ja abi oma muredele, ning lõpuks tänada Teda saadud abi või päästmise eest. Siin on omad raskused, arvestades, et palve on südame vestlus Jumalaga ja parim palvetaja on see, kes ilma ettekirjutatud vormelita esitab oma südame mured Jumalale usus Kristuse lunastustöösse, ning seejärel tänab Jumalat nii, nagu palve vaim talle sõnad suhu paneb. Sest tõesti on nii, et harva langeb meie südames toimuv kokku raamatus sisalduva palvetekstiga, mille autor võib olla olnud oma palvet suunates hoopis teises seisundis kui lugeja; seega võib mõni, kes näiteks loeb toore ja kahetsemata südamega kahetseva ja sügavalt murest murtud kristlase poolt kirjutatud patukahetsuspalvet, ilmuda Jumala ette valedega, kuna tema süda ei tunne ega ole ka meelestatud nii, nagu huuled räägivad. Seepärast, kuna paljud on jumalikes asjades – kahjuks! – vähe treenitud ega oska iseennast aidata, siis on mitte ainult vanas juutlikus kirikus olnud tavaks kirjutada nendele lihtsatele inimestele ette kindlad palvetekstid, nagu õpetab veel praegugi juutide seas levinud nn *Schemon Esre* ehk 18 palvet; sellest tavast tulenevalt palusid ka Kristuse jüngrid Temalt (nagu teisedki õpipoisid oma õpetajatelt tavatsesid küsida) ja said palve, mida on kirjeldatud Lk 11:2–4 (ja paralleelides). Seda eeskuju järgides on paljud jumalakartlikud mehed soovinnud kristlike palveraamatutega appi tulla nõrgemalt treenitutele; kuid mitte eesmärgiga, et kristlased peaksid alati selliste valmistekstide juures püsima ja ei püüaks ilma sellisteta oma Jumalaga rääkida, vaid ainult, nagu öeldud, õpetamaks vähetreenituid palvetama. [...] Kristuse vaim on palve vaim [...], seega lasub ka kristlastel kohustus kasvada saadud armus ning saada üha täiuslikumaks (1Ts 4:1), ega tohiks nad seega alati vabandada end sellega, et ei oska sõnu leida.⁶⁷

Eessõna autor lisab lihtinimestele veel juhatuseks, et sõpru oskavad nad ju küll endale hädas appi kutsuda – kuidas siis mitte Jumalat? Häda paneb lapselegi sobivad sõnad suhu ning abipalvet saab esitada ka sõnadeta, niikuinii teab Jumal ütlematagi seda, mis meie südames on. Proosatekstidega palveraamatu lõpus on maisest ilmast ära taevasse ihkav värsspalve, kõige alguses aga on lühikeste nappide riimidega luuletus „Palvekunstist“, mis annab aktuaalse juhise palveks ja mille leiab ka hilisematest Riia palveraamatutest (nt 1700. aasta omast).⁶⁸ See kutsub üles palvetama igal pool ja igal ajal, ajendatuna mitte välistest asjaoludest (palveajad),

67 Christliche Andachts-Flamme, Vorrede.

68 VD17 1:677759N.

vaid Kristuse tahtest ja eeskujust, oma süüest ja tema töotusest, ning õige hoiakuga.

Fischeri välja antud palveraamatuid ja eeldatavalt temalt pärinevat sõnavõttu palve kohta saab vaadata varapietistliku hoiaku väljendamisena palve ja palveraamatute suhtes. Samal ajal ilmus Saksamaal ülimalt mõjukas ja kiiresti ka Liivimaale jõudnud palveraamat, mis paistab lähtuvat varasest valgustusteoloogilisest positsioonist. 1678. aastal välja antud Breslau kirikuõpetaja ja kooliinspektori Caspar Neumanni (1648–1715) palveraamatu pealkiri mõjub programmiliselt: „Kõikide palvete tuum, väheste sõnadega: kõikidele inimestele, kõikidele vanustele, kõigis olukordades, kõigil aegadel, ja seega kasutatav nii hommiku-õnnistuse, õhtu-õnnistuse kui ka kõigi teiste palve-pühendumuste asemel. Mt 6:7 „Palvetades ärge lobisege.“⁶⁹ Tavapäraste komplitseeritud registreeritud asemel algab Neumanni kõigest 70-leheküljeline raamatuke „Püha Vaimu registriga“, mis koosneb piiblisitaadist (2Tm 2:1) ja selle mõnerealistest seletusest (7. saj kirikuisa Damaskuse Johanneselt). Esitatud arusaama kristliku palve olemuse kohta võtab motona kokku minimalistlik palve: „Kurja / mitte kellelegi: / Head / Mulle / ja / Sulle: / Au / JUMALALE / Jumal valmista mu süda palveks.“ Neumanni õhukeses palveraamatus ongi ainult neli palvet: palve kurja eemalehoidmiseks, palve kõige hea alahoidmiseks, eestpalve kõigi inimeste eest, tänupalve kõigi inimeste eest. Sellega pöördub Neumann teataval kriitilisel moel tagasi Piibli juurde ja rõhutab – selleks ajaks kujunenud olukorrale vastandudes – liigsete sõnade kahjulikkust palves, nagu seda omal ajal olid teinud Luther ja Melanchthon. Lisaks paistab Neumann tahtvat esile tuua palve „lihtsa ja tõelise tuuma“, nii nagu järgmise sajandi keskel tahtsid valgustusliku „uue teoloogia“ ehk neoloogia esindajad kõige ülearuse koorma alt vabastada ja esile tuua kristluse „lihtsa ja tõelise tuuma“. Kolmandaks reageerib Neumann – samuti väga valgustuslikult – eitavalt palvetele, mis on suunatud kellegi vastu. Varase ratsionalistina tuntud Neumanni (kes mõjutas väga tugevalt ka valgustusfilosoof Christian Wolffi) raamatust tehti kohemaid rohkelt tõlkeid ja uustrükke ning see võeti soojalt vastu ka Liivimaal – alates 1686. aastast (kuni 1750-ndani) lisati „Kõigi palvete tuum“ (küll ilma viiteta Mt 6:7) Riia palveraamatule. On võimalik täheldada, et selle perioodi Riia palveraamatus (nt 1700. aasta omas)⁷⁰ ei ole tõesti ühtegi palvet kellegi vastu, küll aga on kahest Habermanni

69 Der Kern Aller Gebethe / in wenig Worten: Für alle Menschen / In allem Alter / In allen Ständen / In allem Anliegen / Zu allen Zeiten / Und demnach statt eines Morgensegens / Abendsegens / Kirchengebeths und aller anderen Beth-Andachten dienlich ... Bauhofer, Jena, 1678.

70 VD17 1:677759N.

vastupalvest – türklaste vastu ja kristlaskonna vaenlaste vastu – teine säilinud Tallinna 1706. aasta palveraamatus.⁷¹

TEISTMOODI PALVERAAMATUD JA ILMIKUTEST AUTORID

Seni olid Eesti- ja Liivimaal palveraamatute väljaandmisega tegelenud üksnes vaimulikud ja nende kõrval ka trükkalid-raamatukaupmehed, kes olid koondanud eri allikatest võetud palvetekste. David Kellner ei kuulunud kumbagi kategooriasse ega olnud ka mõne kõrgema kooli teoloogia- või poetikaprofessor või rektor – nende ametitega kaasnes varauusajal võimalus ja enamasti ka kohustus vahel midagi teistele eeskujuks või õpetuseks avaldada. 17. sajandi lõpupoole hakkaski esile kerkima autoreid, kes ei kuulunud traditsioonilisse palveraamatute avaldajate ringi ning sedagi tuleb pidada uue aja märgiks, et üldsusele või üldsuse ees kirjutajate ring laienes ning avardusid arusaamad selle kohta, mida ja milleks üldse sobib või on tarvis avaldada. Palvekogumikke polnud eraisikutel sel ajal mingit põhjust veel lisaks välja anda, küll aga soosis nii pietism kui ka valgustus omaenese kogemuste refleksiooni kaudu saadud uute teadmiste jagamist nii teistele õpetuseks kui ka vastastikuseks diskussiooniks.

Pühakirjatekstide luulendamine, mida 17. sajandi humanistlikes koolides ja akadeemilises juhuluules intensiivselt harrastati, ning vaimuliku kirjanduse loomine, mille juurde sajandi lõpupoole asusid ka akadeemiast ja kirikust kaugemal seisvad isikud, tekitas muidugi küsimusi. Näiteks võib öelda, et Eesti- ja Liivimaa autorite kirjutatud Kristuse kannatuste luulevormis vaatluste puhul võib poetide ja teoloogide töö vahel näha selget sisulist kvaliteedivahet.⁷² Selle kohta, et paljude teoste teoloogilised vajakajäämised ka kaasajal märkamata ei jäänud, olgu siinkohal viidatud 17. sajandi lõpul Hannoveris välja antud käsiraamatu eessõnale.⁷³ Selle (anonüümne) autor toob lauludele keskendudes välja:

... psalmide loomine on muutunud peaaegu tavaliseks ning vahel hakkavad sellega puhtast innukusest tegelema ka sellised inimesed, kes poeesiast teavad veel veidi, aga teoloogiast õige vähe. [...] See ei ole mitte väike, vaid pigem suur kunst teha laitmatu ja tõepoolest selline vaimulik laul, mis võiks

⁷¹ VD18 10924485.

⁷² T.-E. Friedenthal. Psalmi- ja passiooniluule.

⁷³ Das Hannoverische ordentliche Gesang-Buch: Samt einem kurtzen Anhang, wie auch einem geistreichen vermehrten Gebet-Buch, Nochmals mit besonderm Fleiß revidiret. Förster, Leipzig, 1698.

olla kirikuraamatusse lülitatud, ning see nõuab palju rohkem kui lihtsalt teema leidmist [*inventio*] ja prosoodiat. See tuleb muu hulgas asjaolust, et kõrgeid poeetilisi väljendusi, mis muidu annavad ilmalikule luuletusele sära, ei tohiks siin kasutada, vaid nende asemel peaks kasutama, et südant liigutada ja vagadusele ergutada, võimalikult palju püha jumaliku kirja fraase ja väljendeid, millele Püha Vaim on andnud erilise jõu, mis paneb neid, kes neid loevad, laulavad või kuulevad, nõustuma, usaldama ja kuuletuma. [...] Kuid isegi põhjalik teoloogiateadmiste omamine ei ole sellisele poeedile piisav, vaid oma psalme tuleb tal seadistada nii, et need mitte ainult ei edasta puhast evangeeliumi tõde osavate salmide ja sundimatute riimidega, vaid esitavad seda esmalt vaimsel [*Geistreiche*] viisil ja moel (mis ei ole igäihe anne).

Sellest Saksamaa kohta käivast tekstist saab välja lugeda sama tendentsi: kui 17. sajandi alguses olid palved ja kirikulaulude loomine eelkõige vaimulike tegevusväli, siis nüüd olid sellega üha rohkem tegelema hakanud mittevaimulikud. Samuti tuleb olulisena välja, et nende loomisel ei ole keskne küsimus teoloogiline (õige) õpetus või vajadus kogudust juhendada, kuidas palvetada, vaid mingisugused muud asjaolud, näiteks oma luuletajaoskuste demonstreerimine või isiklikud probleemid. Diletantluse teema on üleval kogu 18. sajandi.⁷⁴

Esimene palveraamatu välja andnud (mittetrükkalisk) ilmik Liivimaal oli Riia bürgermeister Melchior Fuchs, kellel ilmus 1675. aastal trükist paks raamat (800 lk) pealkirjaga „Pühapäevade ja pühade vaatlused, palved ja tänamised, mille on Jumala Sõnast kokku kandnud ja ennekõike Jumala auks ja iseenda lohutuseks ning hingeliseks ülesehituseks koostanud Melchior Fuchs, Riia kõige ülem bürgermeister ja konsistoriumi eestseisja“.⁷⁵ Pikk pühendus Rootsi kuningale sisaldab kahjuks ainult ülistuskõnet ning raamat algab ilma mingi sisuselgituse või sissejuhatuseta kohe esimese adventipühapäeva vaatlusega, mis katab esimesed 11 lehekülge ja mis koosneb päeva evangeeliumist ja epistlist, Jeesuse poole pöörduvast (piiblikohti pidi toimuvast) vaatlusest proosas vaheldumisi laulude ja riimpalvetega. Palveraamatute järkjärgulisele individualiseerumisele võiksid siinkohal viidata Fuchsi sõnad oma tegevuse ajendi kohta: „ennekõike ... enda lohutuseks ja hingeliseks ülesehituseks“.

Riia bürgermeistri vaatlused on säilinud Tartu ülikooli raamatukogus hästikõidetud konvoluudis, mille esimese poole moodustab Fuchsi raamat, teise poole aga mõni aasta hiljem, 1677. aastal, samuti

74 Vt R. Hibbitt. *Diletantism and Its Values: From Weimar Classicism to the Fin de Siècle*. Routledge, London, 2017.

75 M. Fuchs. *Sonn- und Fest-Tages Betrachtung Gebet- und Dancksagungen, Welche Auss Gottes Wort zusammen getragen, Und zufoderst Gott zu Ehren, Und Zu seiner selbsttröstlichen und seligen Erbauung aufgesetzt hat Melchior Fuchs, Ältester Burgermeister in Riga, und Praeses Consistorii daselbst. Gedruckt und verlegt von Heinrich Bessemessern, Riga, 1675.*

Riias trükitud teos, mis on sama mahukas (752 lk) ja samuti „Kokku kogutud Jumala Sõnast“, ent mida juba pealkirjas tungivalt ulatatakse kõigile ja kõikide hingehaiguste raviks, kasutades ohtralt meditsiinilisi metafoore: „Vaimulik raviplaaster ja hingeravim kõikvõimalikes vaimulikes haigustes: Jumala Sõnast kokku kogunud ja korduvalt nende tõesust kogenud, nüüd kõigile vaimulikuks kasutamiseks edasi andnud Catharina, *Freyherrin* von Gyldenstern“. ⁷⁶ Rootsi päritolu liivimaalastest aadlidaam Karin Gyllenstierna-Meck (u 1611–1682) on pühendanud oma teose Rootsi kuningannale ning avaldas aasta hiljem analoogse teose ka rootsi keeles. ⁷⁷

Eluõhtusse jõudnud Gyllenstierna – erinevalt Fuchsist – on oma palveraamatu põhjalikult sisse juhatanud pühendustekstis ja sisukorrale järgnevas „Eelteates ja manitsuses kristlikule lugejale“ ning kogu teoses joonistub välja väga otsene seos autori isiklike kannatuste-läbielamiste ning palveraamatu ajendi ja teemade vahel. See on miski, mida saab kindlasti öelda ka David Kellneri ja tema palveraamatu kohta. Gyllenstierna isiklikest kannatustest tuleb raamatu ajendina juttu kohe pühenduskõne alguses.

... selleks, et leevendada risti, häda, kiusatuse, hirmu, valude ja haigustega koormatud südant ning kosutada seda hinge ravimiga. Nii nagu on mulle, nagu maailmas mingil määral teada, Jumala armulise käe poolt kui oma lapsele, lapsepõlvest peale täies mahus täis valatud viletsuse, mure, ahastuse, võitluse, haiguse, valu, omaste ja omandi kaotuse ristikarikas, kõrvuti nende magusate mõtetega, mis teevad elu tüütuks ja meeldivaks surma, mis mulle paistab pea silmapilkselt mu viletsuse sihi ja lõpuna, nende üle mõtiskleda [*meditieren*], lohutuseks mu viletsuses need kirja panna sellesse raamatukesse, asetada need, mitte aga eriti kibedad pisarad mu südame vaimsesse majja ning jätta need endast maha ainsa jäänukina mu viletsusest, mis mind palju kordi on tabanud.

Gyllenstierna eelteates ja manitsuses tuleb aga pikemalt juttu ka teose eesmärgist õpetada ja innustada nii õigel kui ka kõveral teel olijaid, kui nad vaid vaevaks võtavad raamatut palve ja hoolega lugeda. Gyllenstierna on kogu materjali kokku otsimise ja dikteerimise vaeva ette võtnud usus, et Jumala loomis- ja lunastusplaani vaatluse vähesus on põhjuseks, miks inimesed maailma edevust hüljates ei pöördu Jumala poole ega ela oma väheseid elupäevi endale õndsat surma kindlustades ning hukkuvad, sest

⁷⁶ C. Gyllenstierna. Geistliches Heil Pflaster und Seelen-Artzney in allerley geistlichen Kranckheiten: Aus Gottes Wort zusammen getragen, und offft bewähret erfunden. Anjetzo männlichen zum seeligen Gebrauch mitgetheilet Von Catharina, Freyherrin von Gyldenstern. Gedruckt bey Johann Georg Wilcken, Riga, 1677.

⁷⁷ Vt K. Kaur. Ülevaade Balti naiste lugemis- ja kirjutamiskultuurist kuni 1840. aastani. – Ariadne Lõng, 2014, 1–2, 119–132.

ekslilikult arvatakse, nagu saaks õndsaks vaevata. Gyllenstierna kinnitab, et selle nimel peab kartuse ja värinaga tööd tegema, mõtlema kõige ajaliku kaduvusele ja oma surmale ning oma elu täiesti muutma. Ning ta jagab juba eessõnas rea praktilisi juhiseid igapäevaseks palveeluks, eneserefleksiooniks ja kahetsusväärse heastamiseks-muutmiseks.

Kui Fuchsi teos järgib kogu kirikuaastat ja suured palvekogumikud püüavad koguda palveid kõikide kristlaste kõikvõimalikeks olukordadeks, siis Gyllenstierna on selgelt teinud oma elukogemusest lähtuvalt subjektiivse teemavaliku: ristist, orvu-seisusest, haigusest, lastest, lese-seisusest, kõikidest omastest kõrvalleheidetule, melanhooliast, röövlis-ristil, patust, kõnelusest Jumalaga, palvekunstist, maailmast loobumisest, surmast, igavesest elust, surnute ülestõusmisest. Neile 15 peateemale järgneb 14 „vaatlust, mis rasketes ihulikes haigustes, valudes ja kurbuses, mis minult une täiesti võtnud, kosutuseks on olnud. Tähtsin needsinased sellele teosele lisada mulle endale ja teistele rõhututele lohutuseks ja hingeehituseks“.

Vormiliselt on Gyllenstierna vaatlused pikad, erinevate adressesaatide (lugeja, Jumala/Jeesuse, iseenda hinge, maailma vm) poole pöörduvad proosatekstitid, mille juurde kuuluvad mõned (nt Duntega võrreldes) silmatorkavalt heakõlalised ja isegi vahetult mõjuvad värsistatud ohkamised (*Seuffzer*) ja õpetusriimikesed. Gyllenstierna läheb mingi teema „vaatluse“ käigus sageli üle tundelisele isiklikule palvele, mis pole kindlasti mõeldud järelekordamiseks. Ta rõhutab palve lähtumist Vaimust: ühelt poolt võivad vaim ja süda avada suu ülevoolavaks sõnadevooluks, teiselt poolt võib Püha Vaim panna ühte ohkesse rohkem, kui eales saaks väljendada ohtrate sõnadega.⁷⁸

Konvoluudi omaniku poolt kokku köidetud teoseid sai ilmselt igapäevaseks palveeluks väga edukalt koos kasutada: Fuchsi raamat liikus kirikuaastat mööda, Gyllenstierna oma aga sai kasutada vastavalt isiklikus elus üles kerkinud küsimustele ja vajadustele. Nii Fuchsi kui eriti Gyllenstierna palveraamatu kohta võib öelda, et tegemist on pühakirjast lähtuvate mõtisklustega, mis juhendavad ja innustavad lugejat isiklikuks palveks.

78 C. Gyllenstierna. Geistliches Heil Pflaster, 367; 379.

DAVID KELLNERI PALVERAAMAT

Kellner kirjutas oma palveraamatu Põhjasõja ajal, mil siinmail 17. sajandi lõpupoole märkimisväärselt tõusnud trükitoodang oli arusaadavatel põhjustel drastiliselt langenud. Regulaarsete palveraamatute väljaandmine ei jäänud siiski seisma ei Tallinnas, Riias ega Miitavis ning 18. sajandi esikümnendi jooksul jõudsid ilmuda palveraamatud peaaegu kõigis siinsetes piirkondades ja keeltes. Lisaks ilmus Riias 1704. aastal anonüümne ja eessõnata, läbinisti proosavormis palveraamat „Ühe pühendumusliku hinge mõtted Jumalast, Jumalas ja Jumala poole“⁷⁹ (250 lk) ning Rootsi riigi poolt anti välja ametlikke kirikupalveid ning mõned sõjaga seotud palved ja plakatid. Üldist meeleolu spetsiifiliselt palveraamatute osas võiks ilmetada keset Põhjasõda (1706) Tallinnas välja antud laulu- ja palveraamatu eessõna, mille alguslause kuulutab, et „rõõmus süda on Jumalale parim elukoht“ ning kus tõdetakse:

... kurb patuöö ja Saatana kohutavad rünnakud tahavad rõõmsat jumalalast sagedasti hirmutada ja temasse raskemeelsust sisse ajada ning selle saab jälle minema ajada üksnes vaimulik laul. Hispaania ämblikud *Tarantulae* teevad haavatu oma mürgiga küll teadvusetuks, aga liigutav [*bewegliche*] muusika suudab surnud eluvaimu uuesti elustada. Kui Saatan tahab maailma ja pattu meeletekemürki sisse valada, saab kurvameelne jumalalaps selt väe võtta kindlasti kõige paremini pühendumust täis lauluga ning nii südame jälle püsiva taevarõõmuga täita.⁸⁰

Eeldatavalt raamatukaupmehe ja -kõitja Christian Trappi⁸¹ kirjutatud eessõnas on juttu ka eelarvamustest, mis ikka Jumala au takistavad, ja seda ütlevad, et lauluraamatuid rohkem enam juurde tarvis ei lähe, aga seekordne Revali laulu- ja palveraamat ulatatakse neile, kes „maailma kasvavate hädade keskel tahavad end ümbritseda püsivate abivahenditega“, ning neile lubatakse, et siin on igapäevasele midagi nii rõõmsate kui kurbade aegade ja juhtumite jaoks.

79 Einer andächtigen Seelen, Gedancken von Gott, in Gott, zu Gott. Georg Matthias Nöller, Riga, 1704.

80 Vollständiges Revalisches Gesang-Buch, So Auf hohe Vorsorge aus denen auserlesensten geistreichsten Liedern, Sonderlich des theuren Mannes Lutheri, des geistreichen Paul Gerhards und andern vortrefflichen Männer mit Fleiss zusammen getragen, Mit saubern Kupffern gezieret, und mit einem schönen Gebet-Buche versehen, Damit einem betrubten Kinde Gottes nichts ermangeln möge Sich Zu allen Zeiten, in allen Fällen, in Fest- und Freuden-Tagen, in grosser Seelen-Traurigkeit, in Verfolgung und Verachtung, in Kranckheit, in Armuth, in Todes-Noth etc. mit völligem Troste und himmlischer Freude beständig zu vergnügen. C. Trapp, Reval, 1706.

81 Trappi kohta vt: P. Lotman. Vanad privileegid ja uued ideed: Christoph Brendeken *versus* Christian Trapp. – *Tuna*, 2022, 3, eriti 36–38; T. Reimo. „Sakstekiriku“ laulud: Tallinnas 17. sajandi teisel poolel ilmunud saksakeelsed lauluraamatud. – *Reformatsioon – tõlked ja tõlgendused*. Toim. P. Lotman. Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinn, 2019, 211–216.

Samal ajal ja justkui Trappi sõnadest innustatuna pani juristiharidusega muusik David Kellner kirja oma raamatukese „Palve hädalipp“, mis ilmus 1710. aastal Stockholmis. Nii eessõna kui ka palveraamatu sisu ei jäta mingit kahtlust, et „kurb patuöö ja Saatana kohutavad rünnakud“ on Kellnerit väga hirmutanud ning täitnud ta sügava raskemeelsusega. Kas Kellner endas ka jumalalast näeb, on teine küsimus. Lugejale esitleb ta ennast kui hinge, kes on hädaolukorra surve all otsuse pöörduda selle maailma kõveralt teelt õigele taevateele: „ma olen toonud nooruses ohvreid edeva Venuse altarile, aga nüüd on küpsemas eas mind tabanud Kõigekõrgema tinaraske käsi ja mind sedavõrd rõhunud, et olen pidanud oma sule teisiti teritama ja pühendama selle sügavaimas alandlikkuses oma kõikvõimsale kohtunikule [*Zucht-Meister*].“⁸²

Nagu väga paljud enne teda, on ka Kellner pöördunud hädas Taaveti ja psalmide poole. Tema palveraamatu ajendi, sisu ja eesmärgi kohta annavad selge võtme kaks motoks valitud tsitaati: „Hüüa mind appi ahastuse päeval; siis ma tõmban su sellest välja ja sina annad mulle au!“ (Ps 50:15) ja „Oma kitsikuse ajal ma otsin Issandat; mu käsi on öösel välja sirutatud ega väsi, mu hing ei lase ennast trööstida“ (Ps 77:3). Eri-nevalt kahest varasemast Liivimaa psalmilaulikust Burkhard Waldisest (täispsalter 1554) ja Gustav Mengdenist (täispsalter 1686)⁸³ ei ole aga Kellner asunud mitte psalme luulendama, vaid Taaveti eeskujule toetudes oma palveid värssides väljendama. Lühikeses eessõnas on autor pidanud vajalikuks värsvormi lühidalt põhjendada („ärgu keegi imestagu“) oma varasema luulega ning viitega kuningale ja prohvetile Taavetile ja teistele, kes „on leidnud oma pühendumuse säravaimad leegid just selles kirjutamise viisis“.

Kellneri palveluule on samas väga psalmilik ja seda ka moraalses plaanis: usalda Jumalat, kellelt tuleb nii hea kui halb; võta vastu teenitud karistus; küsi abi ülekohtu vastu, oma ülekohtuseid vaenlasi lase karistada Jumalal endal, kes teeb seda kindlasti täie karmusega, aga üksnes talle teadaoleval ajal ja viisil. Kui aga pagenduses viibiv ambitsioonikas Liivimaa aadlik Mengden näis end samastavat tagakiusatud ja ikkagi kiituslaule laulva Taavetiga, siis kahest kodumaast, ametist ja varast ilma jäänud Kellner tunnistab Taaveti ühes oma palves enda jaoks kättesaamatuks eeskujuks (palve pealkirjaga „Vestlused Jeesuse ja ühe süütult laimatu vahel“).⁸⁴

82 D. Kellner. Die Noth-Flagge des Gebeths, eessõna.

83 T.-E. Friedenthal. Psalmi- ja passiooniluule.

84 D. Kellner. Die Noth-Flagge des Gebeths, 51.

Palvekogu „religioosne mina“ on end tabanud saatuselöökidest kohkunud, hirmul ja ebakindel ning näib tõesti püüdvat „end maailma kasvavate hädade keskel abivahenditega ümbritseda“. Seejuures on kokku 31 palves seljataha jäänud sõjast ja Liivimaalt pagemisest justkui vähem juttu kui sõjasündmustega paralleelselt kulgenud kohtutulist ja selle käigus kadunud varast („Õnnetute juhtumiste läbi suurde vaesusse langenud palve“) ning hingerahust („Palve kannatlikkuse eest kannatustes“). Kohtuprotsess kajastub palveraamatus nii kaudselt kui ka täiesti sõnaselgelt: on ka sellised palved nagu „Kui menetletavas kohtuasjas õiguse saavutamiseks raskeks läheb“ ja „Kui tagakiusaja jälitab“.

Eesti- ja Liivimaa varasematest palveraamatutest paistab Kellneri teosel olema kõige tugevam ühisosa Gyllenstierna 1677. aastal ilmunud „Vaimuliku haavaplaastriga“. Mõlemad on teinud traditsiooniliste teemade seas isikupärase valiku ja tegelenud ainult nende teemadega, mis neile isiklikult kõige rohkem korda on läinud. Kui Gyllenstierna teemad tõukuvad eluaeg õnnetuste, hädade ja haigustega vaevatud lesknaise ja ema kogemustest, siis Kellneri valikus domineerib kaks teemagrappi: hättasattumine ootamatult tabanud saatuselöökide tagajärjel ning selle tulemusena patusest maailmast ära Jumala poole pöördumine. Kui Gyllenstierna vannutab lugejat vaatlema ihu ja maiste hüvede kaduvust ning pöörduma, enne kui hilja, siis Kellner on justkui see „kõveral teel kõndija“, kes on „Haavaplaastrit“ hoolega lugenud ja tahab nüüd häda sunnil kibekähku „õigele teele“ pöörduda. Gyllenstierna näitab maailma kaduvust ja Jumala lunastusplaani ning õhutab isiklikule palvele; Kellner sõnastab oma palved, milles tõdeb maailma kaduvust (palve „Maailma valelikkuse ja petlikkuse kasulik vaatlus“) ja oma senise elu pahelisust („Eksitegude äratundmine ja kahetsemine“), ütleb lahti senisest elust („Lahtiütlemine pahedest“) ja leiab pelgupaiga Jumala juures („Varju otsimine Jeesuse haavades“). Kui eluaeg vagadusele kaldunud, füüsiliselt haige ja surma ootava Gyllenstierna eesmärk paistab olevat teiste inimeste üleskutsumine ja oma kogemuste varal õpetamine, siis 40-aastase Kellneri ajend näib olevat iseendaga hakkama saamine selles ilmas, kus teda parajasti väljastpoolt piirasid vaenlased ja seestpoolt lõõmav raev, pettumus ja kannatamatus. Raamatu võib-olla kõige tähelepanuväärsem ning Eesti- ja Liivimaa kontekstis kõige ebatavalisem palvetekst on „Vestlused Jeesuse ja ühe süütult laimatu vahel“, milles Jeesus samm-sammult juhib oma vestluskaaslast vahutava viha ja kättemaksuhimu seisundist rahunemise ja leppimise poole.

Kellneri tekstide „religioosne mina“ ei ole mitte õpetaja, vaid rabe ja kannatamatu õpilane, kes püüab öelda ja mõelda seda, mida olukorra

parandamiseks tarvis. Kui eakas Gyldenstierna kiitis heaks oma kannatused, sest et need on teda maailma kütmete eest kaitsnud, siis Kellner soovib eessõnas „pühendumuslikule lugejale“, et sel oleks rohkem põhjust rõõmu- kui hädalippu lehvitada ning päris kindlasti soovib ta oma palvetes sama ka iseendale. Õpetuslikus mõttes teab „religioosne mina“ hästi, et ta ei saa end õigeks pidada – ta on täiesti teadlik sellest, et Jumala kohtujärje ees ei jää keegi püsima, ning ta palub nagu psalmist, et Jumal ei vaataks liiga sügavale inimese pattude sisse, vaid oleks armuline. Korduvalt ja mitmes palves tunnistab see mina end patuseks ja kuritegude toimepanijaks, jääb aga seejuures siiski üldsõnaliseks ja ebamääraseks, mainides ühes palves näiteks, et „on elanud liiderlikult“.⁸⁵ Päris kindlasti ei ole ta enda silmis aga ära teeninud neid etteheiteid, mida talle kaasinimeste poolt on tehtud: tema vaenlane on läbini õel ja kiusab teda puhtast kangekaelsusest, „imeb näppudest välja“⁸⁶ valesüüdistusi jm, ning sellist ootab kahtlemata ees Jumala ränk kohtumõistmine.

„Religioosne mina“ palub, et Jumal hoiaks ja õpetaks teda, nii et ta pääseks põrgu käest ja läheks õigena taevasse;⁸⁷ teisel väljendab ta usku, et pääseb äravalitute hulka, kuna on jäänud ustavaks ja saanud andeks oma eksimused.⁸⁸ Ühes palves tabab teda hirm vanadusnõtruse ees⁸⁹ ning ta palub, et talle ei loetaks süüks, kui ta sellises hämarolekus pahedele peaks anduma. Pidevad kordused sel teemal jätavad mulje, nagu otsiks ja küsiks kõneleja kindlust, et ta tõesti on ja jääb põrgu eest kaitstuks, ent vahetumalt ja pihtimuslikuna mõjuvad need palved, kus mina tegeleb otseselt maise kohtuprotsessi ja maise vaenlase (kord ainsuses, kord mitmuses) käsitlemisega.

LÕPETUSEKS

Kellneri raamat sobitub niisiis vaimsuselt väga hästi oma aja konteksti. Ühelt poolt on siin näha luterlikus ortodoksias välja arenenud ja koolipoetika mõjudega palvete traditsiooni, mis 17. sajandi jooksul muutusid üha isiklikumaks, teiselt poolt ilmneb ka pietismile iseloomulikku isiklikule kogemusele ja isiklikule arusaamale keskendumist kuni pihtimusliku omaeluloolisuseni välja. Artikli autoritele on varauusaja Eesti- ja Liivimaa tekstidest teada veel vaid üks, kus Jeesus kõneleb uute sõnadega

85 Samas, 29.

86 Samas, 45.

87 Samas, nt 72.

88 Samas, nt 31, 32.

89 Samas, 30.

piiblivälises kontekstis, ja see on põhjaeestikeelse Uue Testamendi sügavalt pietistlik teine trükk, millel on eessõna, kus Jeesus isiklikult pöördub eesti rahva poole ja tutvustab end neile.⁹⁰ Pietismi mõjuks võib pidada ka arusaama, et inimene kannab sisemises võitluses Jumala ees vastutust iga hetke eest oma elus ning peab seejuures end lakkamatult parandama ja Jumala poole pöörduma. Ometi ei saa paigutada Kellneri vaimsust otseselt pietistliku, vaid laiema 18. sajandi alguse muutunud inimesekäsitluse raamesse – tema raamatu tundetonaalsus erineb oluliselt Liivimaa pietistide kirjutistest.

Pietistlikku ja (vara)valgustusteoloogilist vaimsust kandsid sellel perioodil suuresti akadeemilise haridusega vaimulikud ja filosoofid, kelle hulka Kellner kindlasti ei kuulu. Pigem paigutub ta õpetatud teenistujate, sõjaväelaste, kunstnike (käsitööliste) ja kaupmeeste ringi, kes hakkasid varavalgustuslikul perioodil aktiivsemalt kultuuriväljal osalema,⁹¹ kuid kes ei orienteerunud peensusteni käimasolevates teoloogilistes ja filosoofilistes diskussioonides ja keda need nüansid ka väga ei puudutanud. Niisugune asjaarmastajalikkus iseloomustab üsna täpselt Kellnerit, kelle teoses kajastub küll uue aja isiklikkus ja omaeluloolisus, kuid seda ähmaselt ja näivalt teadvustamatult, esindades teoloogia vallas pigem traditsioonilisi arusaamu. Samas oli David Kellner muusikuna tundlik oma ajastu meeleoludest ning tabas uute tuulte liikumist ja läks nendega kaasa. Just nõnda annab tema palveraamat mõttelooliselt väga huvitava pildi sellest, kuidas nn vahepealne haritud elanikkond 18. sajandi alguses endast ja oma usust mõtles.

Tänuavaldused

Artikli kirjutamist on toetanud Eesti Teadusagentuuri grant PRG1106. Autorid tänavad retsensente asjalike kommentaaride eest.

90 T.-E. Friedenthal. In *Estland und Livland herausgegebene pietistische Bibeln – Vorreden und Leseanweisungen*. – Proceedings of the National Library of Latvia, 2025 (ilmumas).

91 S. Kivistö. *Learned Artisans and Merchants in Early Eighteenth-Century Latin Dissertations. – Early Modern Disputations and Dissertations in an Interdisciplinary and European Context*. Ed. by R. Seidel, H. Marti, M. Friedenthal (Intersections: Interdisciplinary Studies in Early Modern Culture, 71.) Brill, Leiden, 2020, 340–363.

**“A DISTRESS FLAG OF PRAYER”:
PRAYER BOOKS IN ESTONIA AND
LIVONIA AND DAVID KELLNER’S
PRAYER BOOK**

Tiina-Erika Friedenthal

Meelis Friedenthal

In 1710, during the upheaval of the Great Northern War, David Kellner (1670–1748), who was at that time serving as a quartermaster in the Swedish army, published a rhymed prayer book titled *The Distress Flag of Prayer, Raised to Call for the Most High’s Aid in the Stormy Weather of Many Tribulations* (*Die Noth-Fahne des Gebets, um Hilfe des Allerhöchsten im Sturmwetter vieler Trübsal ausgestreckt*). This work is a notable artefact in the religious and cultural history of Estonia and Livonia, reflecting both personal hardship and broader spiritual trends of the early 18th century.

Kellner, who is better known today as a composer and music theorist, endured severe hardships during this period. Born near Leipzig, he moved to Tartu, Estonia (then part of Sweden’s Baltic provinces), where he studied and married. By 1710, after suffering personal and financial losses due to the war, Kellner found himself destitute in Stockholm. In response to these adversities, he published his prayer book as a spiritual guide amid the intense hardships of the time.

This publication exemplifies the surge in devotional literature during the late 17th and early 18th centuries, a time when prayer books and edifying writings reached a peak in popularity – constituting up to 39% of the publications offered at events like the 1740 Leipzig book fair. These works served both communal church use and private devotion, providing guidance, comfort, and spiritual affirmation.

Initially, the Protestant tradition, following Martin Luther’s preference for the Bible, catechism, and hymns, resisted the proliferation of prayer books. However, over two centuries, influential figures such as Johann Habermann, with his *Christliche Gebet* (1567), and later Johann Arndt and Johann Gerhard, helped shape and expand this genre. Habermann’s work, reprinted 59 times by the end of the 16th century, introduced structured daily prayers influenced by Catholic, particularly Jesuit, traditions.

In Estonia and Livonia, local interest in prayer books was reflected in works like Georg Ciegler’s 1595 *Schönes neues andächtiges Gebetbüchlein*,

which compiled prayers from St. Augustine and Bernard of Clairvaux to encourage genuine penitence and to address misunderstandings, such as the belief that people need not repent and could approach communion with a “cold heart.” Similarly, Jodocus Holste’s 1596 exposition on Luther’s prayers aimed to refute Catholic accusations that Lutherans lacked devotional practices.

The incorporation of verse into prayers became prominent in the 17th century. Ludwig Dunte’s 1638 *Spruch und Gebetbüchlein* featured rhymed prayers for schoolchildren, reflecting both the era’s enthusiasm for vernacular German poetry and the belief in the spiritual efficacy of verse – a practice that Kellner would later embrace. At the same time, Heinrich Stahl’s Estonian-German handbook (1632–1638) included prose-based prayers intended to teach Estonian-speaking peasants, who were often uneducated, how to pray, acknowledging their struggles in articulating personal supplications.

The rise of Pietism and early Enlightenment thought further influenced prayer literature, emphasizing personal piety and inner spirituality, and advocating a return to Lutheran ideals away from fixed expressions of prayer. Pietists valued heartfelt, spontaneous prayer over recitations but also produced prayer books to guide the less experienced. Johann Fischer, a notable Pietist in Livonia, published Arndt’s works and influenced the 1679 Riga prayer book, which advised against rigid formulas in favour of sincere personal expression.

Kellner’s prayer book aligns with the period’s focus on introspective and personal spirituality. Unlike earlier compilations that were often impersonal, his prayers are deeply rooted in his own experiences of personal adversities – loss, injustice, and spiritual turmoil. For example, his prayer “Conversations Between Jesus and One Wrongfully Defamed” reveals a struggle with anger and a yearning for reconciliation, mirroring his own legal and social troubles. This personal focus reflects the individual spiritual experience emphasized by both Pietists and early Enlightenment thinkers.

Furthermore, Kellner’s work places him within a broader literary trend in which laypersons began contributing to religious literature, a field previously dominated by clergy and academics. His writings echo those of contemporaries like Melchior Fuchs, Riga’s mayor, who in 1675 published *Sonntägliche und feiertägliche Betrachtungen, Gebete und Danksagungen*, and Catharina von Gyllenstierna, whose 1677 *Geistliches Heil-Pflaster* drew from her personal sufferings to offer spiritual remedies.

In conclusion, David Kellner's 1710 prayer book serves as a lens into the religious and cultural milieu of early 18th-century Estonia and Livonia. It bridges traditional Lutheran theology with emerging personal and emotional expressions of faith characteristic of the Pietist movement and early Enlightenment influences. Kellner's work not only reflects his personal journey but also encapsulates the shifting dynamics of devotional literature, marking an important transition in the spirituality of the Protestant tradition at the beginning of the 18th century.